

CHRISTELIJKE HOGESCHOOL EDE

**HET DOET ERTOE!**

**EEN TOEGESPITST ONDERZOEK NAAR HET VORMGEVEN VAN DE  
LEVENSBSCHOUWELIJKE IDENTITEIT OP CSG DE LAGE WAARD**

EEN AFSTUDEERPROJECT VOORGELEGD

AAN DE OPLEIDING MASTER GODSDIENST LEVENSBSCHOUWING TER  
VERKRIJGING VAN EERSTEGRAADS LESBEVOEGDHEID IN GODSDIENST/  
LEVENSBSCHOUWING

AFSTUDEERBEGELEIDER: DHR. L. (LEO) VAN HOORN

BEOORDELAAR: DHR. J. M. (JAN MARTEN) PRAAMSMA

DOOR

R.J. (ROLF) PAAUWE 161273

SLIEDRECHT

05-12-2017

## Inhoudsopgave

|                                                                                                                                                              |    |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| Voorwoord .....                                                                                                                                              | 3  |
| 1. Inleiding .....                                                                                                                                           | 4  |
| 1.1 Aanleiding .....                                                                                                                                         | 4  |
| 1.2 Relevantie van het onderwerp .....                                                                                                                       | 4  |
| 1.3 Opzet van het onderzoek .....                                                                                                                            | 5  |
| 2. Wat is de betekenis van de termen levensbeschouwelijke identiteit, toekomstbestendig en maatschappelijke ontwikkelingen? .....                            | 7  |
| 2.1 Inleiding .....                                                                                                                                          | 7  |
| 2.2 Identiteit als kernbegrip .....                                                                                                                          | 7  |
| 2.2.1 Identiteit en ons zelfbeeld .....                                                                                                                      | 8  |
| 2.2.2 Identiteitsvorming .....                                                                                                                               | 9  |
| 2.2.3 Samenvatting .....                                                                                                                                     | 10 |
| 2.3 Toekomstbestendig als kernbegrip .....                                                                                                                   | 10 |
| 2.3.1 Toekomstbestendige identiteit? .....                                                                                                                   | 10 |
| 2.4 Maatschappelijke ontwikkelingen als kernbegrip .....                                                                                                     | 11 |
| 2.4.1 Maatschappelijke ontwikkelingen; een verkenning .....                                                                                                  | 11 |
| 3. Op welke wijze geven protestants-christelijke voortgezet onderwijs scholen gestalte aan hun levensbeschouwelijke identiteit? .....                        | 14 |
| 3.1 Inleiding .....                                                                                                                                          | 14 |
| 3.2 De levensbeschouwelijke identiteit zoals die wordt vormgegeven op vier (zeer) open protestants-christelijke scholen .....                                | 15 |
| 3.2.1 Het Alting College .....                                                                                                                               | 15 |
| 3.2.2 Het Bonhoeffer College .....                                                                                                                           | 16 |
| 3.2.3 Het Da Costa College .....                                                                                                                             | 16 |
| 3.2.4 Het Groen van Prinsterer College .....                                                                                                                 | 17 |
| 3.2.5 Conclusie .....                                                                                                                                        | 18 |
| 3.3 De levensbeschouwelijke identiteit op CSG De Lage Waard .....                                                                                            | 18 |
| 3.3.1 Ideologie en visie .....                                                                                                                               | 19 |
| 3.3.2 De identiteit in de praktijk .....                                                                                                                     | 19 |
| 3.4 De identiteit in de praktijk .....                                                                                                                       | 20 |
| 4. Welke handreikingen worden er in de literatuur gegeven om de levensbeschouwelijke identiteit op voortgezet onderwijs scholen verder te ontwikkelen? ..... | 22 |
| 4.1 Inleiding .....                                                                                                                                          | 22 |
| 4.2 Twee denkwijzen voor het ontwikkelen van de levensbeschouwelijke identiteit .....                                                                        | 22 |
| 4.2.1 Grondslagdenken .....                                                                                                                                  | 23 |
| 4.2.2 Perspectiefdenken .....                                                                                                                                | 23 |

|       |                                                                                                                           |    |
|-------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| 4.3   | Levensbeschouwelijke identiteit in de praktijk .....                                                                      | 24 |
| 5.    | Op welke wijze functioneert de huidige levensbeschouwelijke identiteit op CSG De Lage Waard onder haar stakeholders?..... | 28 |
| 5.1   | Inleiding .....                                                                                                           | 28 |
| 5.2   | Focusgroep met docenten.....                                                                                              | 28 |
| 5.2.1 | Aanleiding .....                                                                                                          | 29 |
| 5.2.2 | Praktijk.....                                                                                                             | 30 |
| 5.2.3 | Ideaal .....                                                                                                              | 31 |
| 5.3   | Focusgroep met ouders.....                                                                                                | 32 |
| 5.3.1 | Aanleiding .....                                                                                                          | 32 |
| 5.3.2 | Praktijk.....                                                                                                             | 32 |
| 5.3.3 | Ideaal .....                                                                                                              | 33 |
| 5.4   | Focusgroep met leerlingen.....                                                                                            | 34 |
| 5.4.1 | Aanleiding .....                                                                                                          | 35 |
| 5.4.2 | Praktijk.....                                                                                                             | 35 |
| 5.4.3 | Ideaal .....                                                                                                              | 36 |
| 5.5   | Opbrengst van de focusgroepen .....                                                                                       | 37 |
| 6.    | Conclusies en aanbevelingen .....                                                                                         | 38 |
| 7.    | Bijlagen .....                                                                                                            | 42 |
| 7.1   | Interviewleidraad bij de focusgroep docenten .....                                                                        | 42 |
| 7.2   | Interviewleidraad bij de focusgroep ouders .....                                                                          | 43 |
| 7.3   | Interviewleidraad bij de focusgroep leerlingen .....                                                                      | 44 |
|       | Bibliografie .....                                                                                                        | 45 |

## Voorwoord

Met de afronding van dit onderzoek is een einde gekomen aan mijn studietijd op de Christelijke Hogeschool Ede. Hoewel de totale studietijd vrij kort was, kijk ik er met een goed gevoel op terug. Deze tijd heeft me als docent verdieping gebracht. Met name de colleges van dhr. van Hoorn hebben bij mij een reflectie teweeggebracht op verschillende gebieden. Zowel persoonlijk wanneer het ging om de eigen rol die de docent godsdienst in kan nemen wanneer het gaat om ontwikkeling van het vak, als ook schoolbreed waar het gaat om de meer overkoepelende vormen van schoolontwikkeling. Ik hoop dat dit onderzoek dan ook op de beide gebieden een bijdrage kan leveren. Ik wil de docenten, ouders en leerlingen vanuit CSG De Lage Waard bedanken die bereid waren om een bijdrage te leveren aan dit onderzoek en daarmee te participeren in een focusgroep. Ik hoop dat dit onderzoek een bijdrage zal leveren aan het vormgeven van de christelijke identiteit op De Lage Waard. De school heeft mijns inziens ook op dit gebied veel potentie in zich. Ik hoop dat dit in de toekomst ook zichtbaar blijft of juist meer tot uitdrukking komt, waarbij de verbinding tussen ouders, leerlingen en medewerkers gezocht en gevonden wordt en de identiteit overtuigend gedragen wordt door deze stakeholders. Daarbij wil ik ook dhr. van Hoorn bedanken voor zijn bereidheid om als begeleider op te treden. De gevoerde gesprekken en gegeven feedback hebben me verder geholpen om dit onderzoek ook af te ronden. Met de afronding van dit onderzoek stopt mijn ontwikkeling als docent godsdienst niet. Zoals uit het onderzoek blijkt is identiteit geen statisch begrip en dus continu in beweging. Ik hoop mijn professie als docent daarop af te stemmen en in deze ontwikkeling mee te gaan.

Rolf Paauwe

Slidrecht, december 2017

# 1. Inleiding

## 1.1 Aanleiding

Veel christelijke scholen worstelen met het vormgeven van hun identiteit. Recent onderzoek laat dat op verschillende manieren zien.<sup>1</sup> Aan de ene kant is er de vraag welke plaats de Bijbel in mag en kan nemen in de dagelijkse onderwijspraktijk. Daarnaast speelt er ook nog vaak een overkoepelende vraag mee naar het vormgeven van de identiteit in het algemeen. In hoeverre mag en kan de christelijke identiteit bepalend zijn voor het gezicht van de school? Voornamelijk op de zogenoemde protestants-christelijke scholen is dit een vraagstuk. De aanleiding voor dit onderzoek is het feit dat ik als docent godsdienst werkzaam ben op CSG De Lage Waard te Papendrecht. Een protestants-christelijke school voor voortgezet onderwijs. Vastgestelde percentages zijn er niet van, maar het is een feit dat het overgrote deel van de leerlingen geen betrokken christelijke achtergrond heeft. Toch kiezen deze leerlingen voor De Lage Waard en komt de scholengemeenschap voor de vraag te staan hoe ze haar christelijke identiteit gestalte wil geven. In het verleden zijn daartoe verschillende pogingen gedaan die niet altijd het gewenste resultaat hebben opgeleverd. Ik hoop met dit onderzoek een bijdrage te kunnen leveren aan dit vraagstuk zodat schoolleiding en docenten toegerust worden om met elkaar het gesprek (durven) aan te gaan rondom het vaak lastige thema van 'identiteit'. In de schoolorganisatie ligt dus een vraag die ik wil verbinden met de opleiding aan de CHE. Omwille van de beschikbare tijd zal ik een deelfacet uitlichten en vervolgens uitwerken. Het is van belang om hier te vermelden dat dit onderzoek beperkt is. Er is 140 uur beschikbaar waardoor zowel een literatuurstudie als het praktijkonderzoek het karakter heeft van een verkennende analyse.

## 1.2 Relevantie van het onderwerp

In de samenleving wordt tweeledig naar religie gekeken. Aan de ene kant speelt geloof een steeds meer marginale rol in onze Nederlandse samenleving. Onderzoek laat zien dat de rol van geloof in onze Nederlandse samenleving steeds kleiner wordt en het kerkbezoek al meerdere jaren achter elkaar sterk daalt.<sup>2</sup> Tegelijkertijd speelt religie als fenomeen een expliciete rol, helaas vaak op een negatieve manier. Na 9/11 is religie in een ander daglicht te komen staan, de vele aanslagen van IS in de afgelopen jaren heeft het thema religie weer vol op de kaart gezet. De bezinning op religie als fenomeen is zeer actueel.

Daarnaast komt dat het onderwijs ook aan een vernieuwingsslag bezig is. Onderwijs2032 heeft een aantal uitgangspunten geformuleerd waar het toekomstig onderwijs op moet inspelen om relevant te

---

<sup>1</sup> Zie hiervoor onder andere het recente onderzoek '*De Bijbel op school, een onderzoek naar Bijbelgebruik in het protestant-christelijk onderwijs*' (Verus, 09-2017)

[https://www.verus.nl/sites/www.verus.nl/files/downloads/de\\_bijbel\\_op\\_school\\_verus\\_09-2017.pdf](https://www.verus.nl/sites/www.verus.nl/files/downloads/de_bijbel_op_school_verus_09-2017.pdf)

<sup>2</sup> Bernts, T., & Berghuijs, J., *God in Nederland 1966-2015* (2016, Utrecht: Uitgeverij Ten Have)

blijven en leerlingen goed toe te rusten. Eén van de kernnoties hierbij is de *persoonsvorming* van leerlingen. De persoonlijke vorming staat centraal en de aandacht voor puur cognitieve overdracht maakt daarvan nog wel deel uit, maar speelt geen expliciete rol meer. Juist hierin kan de christelijke identiteit van een school een betekenisvolle factor zijn en zo bijdragen aan de persoonsvorming van leerlingen.

### 1.3 Opzet van het onderzoek

Het onderzoek geeft een theoretische verdieping in de thematiek van identiteit en school. Het geeft antwoord op de vraag hoe de levensbeschouwelijke identiteit op voortgezet onderwijs scholen tot stand komt en welke handreikingen er vanuit de literatuur worden gegeven om dit verder vorm te geven. Vervolgens vindt er praktijkonderzoek plaats door middel van de 'benchmark' en focusgesprekken met verschillende stakeholders van CSG De Lage Waard en worden er adviezen gegeven om de identiteit van deze school ook richting te toekomst richting te geven en te borgen. Het onderzoek werkt dus toe naar een aantal aanbevelingen voor het vormgeven van de (school)identiteit van CSG De Lage Waard. Binnen de beschikbare ruimte van dit onderzoek staat de volgende onderzoeksvraag centraal:

***Op welke wijze kan CSG De Lage Waard haar levensbeschouwelijke identiteit toekomstbestendig gestalten geven, passend de huidige maatschappelijke ontwikkelingen?***

Hierbij zal ik achtereenvolgens de volgende deelvragen behandelen:

1. *Wat is de betekenis van de termen levensbeschouwelijke identiteit, toekomstbestendig en maatschappelijke ontwikkelingen?*<sup>3</sup>
2. *Op welke wijze geven protestants-christelijke voortgezet onderwijs scholen gestalte aan hun levensbeschouwelijke identiteit?*<sup>4</sup>
3. *Welke handreikingen worden er in de literatuur gegeven om de levensbeschouwelijke identiteit op voortgezet onderwijs scholen verder te ontwikkelen?*
4. *Op welke wijze functioneert de huidige levensbeschouwelijke identiteit op CSG De Lage Waard onder haar stakeholders?*<sup>5</sup>

De analyse van de bovenstaande deelvragen geven de benodigde informatie om de onderzoeksvraag te beantwoorden. Bij de afsluiting van dit onderzoek zal ik daarom uiteenzetten welke concrete

---

<sup>3</sup> Het gaat hier om een verkenning van de thematiek. Het is niet mijn doel om deze termen uitvoerig te behandelen en te baseren op wetenschappelijke literatuur. Het doel is om de terminologie helder te krijgen op zo'n wijze dat dit helpend is voor het verdere onderzoek.

<sup>4</sup> Het betreft een overzicht. De thematiek is dermate breed dat hier geen diepe analyse plaats kan vinden. Het gaat daarom om een verkenning.

<sup>5</sup> Dit wordt door middel van focusgroepen gedaan en het betreft ook hier een verkenning gezien de 140 uur die beschikbaar is voor dit onderzoek.

aanbevelingen er gedaan kunnen worden om de levensbeschouwelijke identiteit op CSG De Lage Waard verder gestalte te geven.

## 2. Wat is de betekenis van de termen levensbeschouwelijke identiteit, toekomstbestendig en maatschappelijke ontwikkelingen?

### 2.1 Inleiding

In deze paragraaf staan verschillende begrippen centraal. Om het onderzoek verder gestalte te kunnen geven en helder te krijgen wat er met de onderzoeksvraag wordt bedoeld is het van belang om duidelijk te krijgen wat er met deze kernbegrippen wordt bedoeld. Dit hoofdstuk is voornamelijk een inleiding op het verdere onderzoek. Het doel is dat dat begrippen verhelderd worden en op een relevante manier in het vervolg van dit onderzoek gebruikt kunnen worden. De opzet is dus niet om een sluitende wetenschappelijke analyse te geven van de begrippen, al zal er wel literatuur mee worden genomen bij de behandeling van het kernbegrip *levensbeschouwelijke identiteit*.

### 2.2 Identiteit als kernbegrip

Wat is identiteit? Heeft identiteit te maken met het verstaan van onszelf en van andere mensen? Wanneer we identiteit bespreken, kan dit mijns inziens niet los worden gezien van de ontwikkeling van het 'zelf', dat kan zowel het eigen karakter van personen als van organisaties inhouden. Zowel subject als object hebben invloed op het vormgeven van identiteit. De identiteit wordt dus door de persoon of organisatie zelf ontwikkeld, maar tegelijkertijd spelen externe factoren hierbij ook een rol. Dit heeft als gevolg dat identiteit en zelfbeeld vaak wederzijdse invloed hebben. Het thema identiteit heeft betrekking op veel maatschappelijke elementen. Dit wordt duidelijk uit het feit dat binnen het bedrijfsleven regelmatig over identiteit wordt geschreven. Elk bedrijf en elke organisatie heeft een *eigen* identiteit.<sup>6</sup> Maar ook buiten het bedrijfsleven komen we identiteit tegen. De vele maatschappelijke organisaties en verenigingen hebben ook een eigen identiteit en onderscheiden zich daarmee ten opzichte van andere soortgelijke organisaties. Dit laat zien dat identiteit alles te maken heeft met de eigenheid of het karakter van de verschillende organisaties. Het is dan ook niet vreemd dat Van Dale *identiteit* definieert als 'eigen karakter'.<sup>7</sup> Identiteit bepaalt immers het gezicht van het subject, het is het beeld wat naar buiten komt en daardoor ook bepalend is voor het oordeel dat buitenstaanders van de organisatie hebben. Misschien is het ook juist hierom dat veel organisaties 'worstelen' met het vormgeven van hun identiteit. Het heeft niet alleen interne consequenties, het zijn juist ook de externe gevolgen die meewegen in deze discussies. Zo heeft het ook grote gevolgen

---

<sup>6</sup> Het onderwerp identiteit is zo een onderdeel van bedrijfsvoering en marketing geworden, het is het beeld naar buiten toe waardoor men zichzelf probeert te 'verkopen'. Zie o.a.

<https://www.heuvelmarketing.com/blog/bid/80769/corporate-identity-mix-is-de-identiteit-van-jouw-organisatie-helder> (geraadpleegd op 14-10-2017)

<sup>7</sup> [www.vandale.nl/opzoeken?pattern=identiteit&lang=nn](http://www.vandale.nl/opzoeken?pattern=identiteit&lang=nn) (geraadpleegd op 23-09-2017)

wanneer een scholengemeenschap een duidelijke identiteit neerzet. De vrees voor daling van het leerlingenaantal kan hierbij onder andere genoemd worden en daarbij dus daling van het marktaandeel.

### 2.2.1 Identiteit en ons zelfbeeld

Om het begrip identiteit duidelijk te maken, kan de vraag gesteld worden of identiteit invloed op ons zelfbeeld en onze eigenwaarde heeft.<sup>8</sup> Deze vraag lijkt me zeker relevant omdat beide woorden namelijk vaak met elkaar in verbinding gebracht worden wanneer identiteit wordt besproken. Deze vraag stelt Woolfolk dan ook terecht wanneer ze binnen haar onderzoek naar onderwijspsychologie het thema van identiteit behandelt.<sup>9</sup> De ontwikkeling van identiteit lijkt alles te maken te hebben met ons zelfbeeld. Dit gegeven zien we duidelijk terug binnen de ontwikkeling van de mens, zo laat Erikson hierbij zien dat de identiteitsontwikkeling van de mens al begint bij de geboorte en dat het tegelijkertijd geen eindpunt heeft in dit leven. De mens 'doet' zijn leven lang aan ontwikkeling van zijn identiteit. Dit laat zien dat identiteitsvorming fundamenteel is voor het ontwikkelen van de eigen persoonlijkheid. Wanneer we identiteit beschouwen vanuit de definitie van 'eigen karakter', dan vindt dit proces dus voortdurend plaats en heeft het verschillende fases.

Het is onwaarschijnlijk dat een identiteit zoals die binnen een organisatie functioneert geen invloed heeft op de personen die in relatie staan tot de betreffende organisatie, in dit onderzoek probeer ik dit ook na te gaan door personeelsleden van CSG De Lage Waard te bevragen op hun keuze voor deze school. Is deze keuze gebaseerd op het feit dat de school een christelijk identiteit bevat? Maar het kan misschien ook eerder andersom zijn: de persoonlijke identiteit van medewerkers heeft een bepalende invloed op de identiteit van de organisatie. De samenstelling van de stakeholders is dan bepalend voor het vormgeven en uitdragen van de identiteit. Daarbij komt dat juist een organisatie zoals het voortgezet onderwijs te maken heeft met jongeren. Het is dan ook niet onwaarschijnlijk dat zij hun identiteit vormgeven aan de hand van de identiteit zoals deze op de desbetreffende school functioneert. Zo heeft identiteit alles te maken met het verstaan van onszelf en van anderen.

Juist in onze samenleving speelt het begrip 'identiteit' een grote rol. De uitspraak van koningin Maxima dat 'de Nederlander' niet bestaat riep veel maatschappelijke verontwaardiging en verwarring op.<sup>10</sup> Er werd veel geschreven en gesproken over 'onze' identiteit, maar de verwarring werd er niet minder op. Blijkbaar is het lastig om te bepalen wat onze identiteit is en welke factoren bepalend zijn voor de

---

<sup>8</sup> Hierbij kijk is nu dus allereerst naar de persoon en niet naar de organisatie, deze vergelijking zal ik in paragraaf 2.2.2 weer oppakken.

<sup>9</sup> Woolfolk, A., *Educational Psychology, 12th edition*. (Essex: Pearson Education Limited, 2014), 119.

<sup>10</sup> Zie o.a. [www.trouw.nl/samenleving/de-nederlander-bestaat-niet-meer-of-toch-wel~a10866c2/](http://www.trouw.nl/samenleving/de-nederlander-bestaat-niet-meer-of-toch-wel~a10866c2/) (geraadpleegd op 23-09-2017)

ontwikkeling hiervan. Identiteit uit zich dus op veel verschillende manieren, het is nu echter de vraag op welke wijze identiteit tot stand komt.

### 2.2.2 Identiteitsvorming

Komt de persoonlijke identiteit tot stand door *nature* of door *nurture*? Deze discussie wordt al vele jaren gevoerd. Dat is ook logisch gezien het feit dat het huidige tijdsklimaat voor al het menselijke een verklaring probeert te vinden in de combinatie tussen genetica en hersenen.<sup>11</sup> De praktijk laat zien dat onze identiteit niet onveranderlijk is. We worden continu gevormd door de mensen om ons heen. De gesprekken die we voeren, de opvoeding die we genieten en het onderwijs dat we ontvangen, heeft allemaal invloed op het vormgeven van onze persoonlijke identiteit. Kortom: identiteit is in zekere zin een constructie. Het is een wordingsproces en geen vaststaand genetisch gegeven dat onveranderlijk is van onze geboorte tot onze dood. Verhaeghe merkt terecht op dat wanneer het om het vormen van onze identiteit gaat, dat dit niet een volledig proces van spiegelen aan de ander is. Het tot stand komen van identiteit heeft ook een proces van autonomie in zich, we willen ons juist onderscheiden van de ander.<sup>12</sup> Wanneer we dit toepassen op de vorming van organisaties is dat proces ook daar te zien. Enerzijds speelt de factor van imitatie een grote rol, scholen imiteren andere scholen die het voor het oog goed doen. Tegelijkertijd wil men zich los van andere scholen ontwikkelen en juist een eigen identiteit neerzetten om uniek en onderscheidend van de ander te zijn.

Identiteit bestaat dus uit een verzameling kenmerken die ons als organisatie of persoon karakteriseren. Ze vormen een min of meer samenhangend geheel van opvattingen over onze afkomst en onze bestemming.<sup>13</sup> En elke identiteit is uiteindelijk terug te voeren op een samenhangende ideologie: alle opvattingen over de menselijke verhoudingen en hoe deze op een juiste wijze zijn vorm te geven. Deze ideologie ontstaat dan ook vaak in het proces waarbij de identiteit van de wij-groep ontstaat tegenover de zij-groep. Het is dan ook niet verwonderlijk dat dit proces regelmatig polariserend werkt, men wil zich onderscheiden of juist afzetten ten opzichte van de ander. Of dat nu een persoon of organisatie is maakt dan niet veel uit. Verhaeghe merkt op dat we niet met onze identiteit worden geboren, we worden volgens hem echter wel met een aantal mogelijkheden en gerichtheden geboren. En wat we worden, hangt vervolgens af van de interactie die we met anderen voeren. Deze dialoog is een leerproces. Dit proces vindt voortdurend plaats en duurt levenslang.<sup>14</sup>

---

<sup>11</sup> Zie o.a. Verhaeghe, P., *Identiteit* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2015), 14.

<sup>12</sup> Verhaeghe, *Identiteit*, 19.

<sup>13</sup> Verhaeghe, *Identiteit*, 31.

<sup>14</sup> Zie o.a. Gerritsen, J. H. en Westerman, W. E., *Ontmoetingen in het onderwijs, onderwijs en vormingswerk in een multiculturele en multireligieuze samenleving* (Kampen: Kok, 1990), 48.

### 2.2.3 Samenvatting

Identiteit speelt een grote rol in de vorming van onze persoonlijkheid, maar ook in die van organisaties. Identiteit is voortdurend in beweging en kan daarom als een construct worden gezien. Er vindt continu interactie plaats tussen het subject (de persoon of organisatie) en de omgeving waarin deze functioneert. Beide elementen beïnvloeden elkaar wederzijds. Identiteit komt voort uit een ideologie en heeft dus alles te maken met de opvattingen die men heeft over menselijke verhouding en hoe deze vervolgens vorm moeten krijgen. Deze interactie vindt altijd plaats in de cultuur waarin het subject zich bevindt. Dat betekent ook dat wanneer de cultuur verandert, de identiteit van het subject mee zal veranderen. Daarom is het proces van identiteitsvorming nooit af en zullen voortgezet onderwijs scholen in het proces van het vormen van hun identiteit steeds opnieuw (morele) keuzes moeten maken. Identiteit heeft in dat opzicht alles met ethiek te maken.<sup>15</sup>

## 2.3 Toekomstbestendig als kernbegrip

Nu duidelijk is geworden wat ik binnen dit onderzoek bedoel met levensbeschouwelijke identiteit, wil ik hier de aandacht geven aan de term ‘toekomstbestendig’ omdat ook dit begrip letterlijk in de onderzoeksvraag wordt genoemd.<sup>16</sup> Het begrip ‘toekomstbestendig’ lijkt een modewoord te zijn geworden dat te pas en te onpas gebruikt wordt waardoor de betekenis en functie ervan sterk gerelativeerd kan worden.<sup>17</sup> Het lijkt me daarom goed om het begrip hier in te kleuren en zo helder te maken waarom ik voor deze term heb gekozen.

### 2.3.1 Toekomstbestendige identiteit?

Mijn aanbevelingen vanuit dit onderzoek moeten leiden tot het vormgeven van de identiteit op CSG De Lage Waard zodat deze toekomstbestendig is. Ik bedoel daar in eerste instantie mee dat deze identiteit herkend en gedragen wordt door haar stakeholders. Wanneer dit niet het geval is, verwordt de identiteit tot een term die op papier misschien duidelijk en visionair geformuleerd kan zijn, maar in de praktijk niet of nauwelijks terug is te zien. Daarbij komt dat deze identiteit tevens zo vormgegeven moet zijn dat deze relevant en passend is binnen de huidige maatschappelijke ontwikkelingen. Deze laatste term wordt in de volgende paragraaf verder uiteengezet. Zoals eerdergenoemd is identiteit een construct en geen statisch begrip. Identiteit is dus continu in beweging en zal in haar verschijning dan ook aangepast (moeten) worden. Dat betekent echter niet dat haar kern ook moet veranderen. De huidige ontwikkelingen vragen om een antwoord van de school en de school kan mijns inziens hier adequaat op reageren wanneer een duidelijke identiteit voor dit antwoord kaders biedt. Op deze wijze

---

<sup>15</sup> Verhaeghe, *Identiteit*, 39.

<sup>16</sup> Het betreft evenals het vorige kernbegrip een eerste verkenning om helderheid te verschaffen in dit onderzoek, het gaat me dus niet om een uitvoerige uiteenzetting die gebaseerd is op literatuuronderzoek.

<sup>17</sup> Zo laat de zoekterm ‘toekomstbestendig’ op [www.google.nl](http://www.google.nl) al 288.000 resultaten zien.

heeft de school een bron waar ze haar antwoorden op kan baseren. De identiteit is volgens mij dan ook toekomstbestendig wanneer deze duidelijk is ingekaderd, gedragen wordt door het merendeel van haar stakeholders en tevens inspeelt op de maatschappelijke ontwikkelingen die nu spelen en die de toekomst (lijken te gaan) bepalen.

## 2.4 Maatschappelijke ontwikkelingen als kernbegrip

Tenslotte is het goed om de term 'maatschappelijke ontwikkelingen' te verduidelijken omdat deze zowel een rol speelt in het bovenstaande kernbegrip 'toekomstbestendig' en deze term letterlijk genoemd wordt in de onderzoeksvraag.<sup>18</sup> Ik zal daarom een aantal ontwikkelingen schetsen die in onze huidige samenleving een rol spelen en volgens mij hun weerslag hebben op de inkleuring van het begrip 'levensbeschouwelijke identiteit'.

### 2.4.1 Maatschappelijke ontwikkelingen; een verkenning

Wanneer we het over de relatie tussen het vormgeven van de identiteit en maatschappelijke ontwikkelingen hebben, dan wordt regelmatig de verbinding gelegd met het godsgeloof in Nederland. Naar het laatste wordt dan ook regelmatig onderzoek gedaan. Uit het in 2016 verschenen onderzoeksrapport 'God in Nederland' blijkt dat de kerkelijke betrokkenheid steeds verder afneemt in Nederland.<sup>19</sup> Zowel de Rooms-Katholieke kerk (van 21% naar 11,7%) als de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) (van 19% naar 8.6%) zijn tussen 1996 en 2015 in ledental gehalveerd. Nu gaat het me er niet om de relatie tussen de daling van het godsgeloof in Nederland en het vormgeven van de identiteit op voortgezet onderwijs scholen in Nederland te bewijzen, maar deze maatschappelijke ontwikkeling van het dalende godsgeloof lijkt me echter wel relevant wanneer we het hebben over de identiteit van de voortgezet onderwijs scholen in ons land. Het ligt voor de hand dat wanneer de maatschappij zich grotendeels kenmerkt door een godsgeloof, dat dit ook zijn invloed heeft op het vormgeven van de identiteit op scholen. Zoals eerdergenoemd heeft identiteit een dubbele werking, er bestaat wederzijdse invloed tussen object en subject. Het is daarom goed mogelijk dat het dalende godsgeloof een (bepalende) rol heeft in het vormgeven van de identiteit op voortgezet onderwijs scholen.<sup>20</sup>

---

<sup>18</sup> Het is ook hier niet mijn intentie om een grondige analyse te geven van de huidige maatschappelijke ontwikkelingen. Dat lijkt allereerst een onmogelijke opgave en tevens gaat het er voornamelijk om dat het helder wordt wat ik met deze term voor ogen heb.

<sup>19</sup> Bernts, T., & Berghuijs, J., *God in Nederland 1966-2015* (Utrecht: Uitgeverij Ten Have, 2016), 23.

<sup>20</sup> Dat dit een aannemelijke gedachte is bewijst ook het artikel *Spiritualiteit tussen hemel en aarde* in Dullemans, N., & Visser, T., *Spiritualiteit tussen hemel en aarde* in *Verus magazine voor katholiek en christelijk onderwijs*, (nr. 3, december 2016), 24-27. In dit artikel leggen beide auteurs de relatie tussen de daling van het godsgeloof in Nederland en de rol van spiritualiteit in het onderwijs. Deze relatie is mijns inziens ook breder te trekken wanneer we het hebben over de levensbeschouwelijke identiteit op scholen.

Een tweede maatschappelijke ontwikkeling die hier bepalend is, is de beeldvorming van religie in onze westerse samenleving. Religie als fenomeen speelt vaak een bepalende rol, helaas vaak op een negatieve manier. Na 9/11 is religie in een ander daglicht te komen staan, de vele aanslagen van IS in de afgelopen jaren heeft het thema religie weer vol op de kaart gezet. De bezinning op religie als fenomeen is dan ook zeer actueel. Daar komt bij dat bij veel huidige maatschappelijke ontwikkelingen religie een rol speelt, zo ook bij de toenemende gevoel van onveiligheid door terroristische aanslagen die een religieuze oorsprong hebben. Deze factoren kunnen zorgen voor een beeld binnen de samenleving dat men beter af is zonder religie en dat het tevens een goede ontwikkeling is wanneer religieus onderwijs op scholen verdwijnt.<sup>21</sup> Met deze opvatting hoopt men doorgaans het probleem op te lossen en de zogenoemde ‘Nederlandse normen en waarden’ centraal te stellen. Deze discussie speelt voornamelijk op wanneer het gaat om de subsidiëring van het bijzonder onderwijs en dan specifiek van islamitische scholen.<sup>22</sup> Ik ga hier niet verder in op deze discussie en de vraag of deze gedachte terecht is, maar het is wel duidelijk dat deze discussie zich rondom de vorming van de identiteit op scholen beweegt. Juist de toenemende religieuze spanningen zorgen ervoor dat levensbeschouwelijke identiteit weer op de kaart wordt gezet. Het zijn namelijk niet alleen de islamitische scholen of groeperingen die hiermee te maken hebben, deze discussies treffen ook de andere geloofsgroepen binnen ons land.

Een laatste en tevens derde factor die ik hier wil noemen is die van pluriformisering van onze Nederlandse samenleving. Lang bestond het gevoel in Nederland dat ons land een bij uitstek open land was waar iedereen zijn eigen levensstijl kon ontplooiën. Maar de laatste twintig jaar is dat zelfbeeld veranderd en vraagt menigeen zich af: zijn we wel zo tolerant als we dachten?<sup>23</sup> Ondanks het feit dat we over het algemeen erkennen in een pluriforme samenleving te leven en dit ook waarderen, lijkt dat in de praktijk anders te zijn. Meerdere incidenten tussen verschillende groepen bevestigen dat beeld.<sup>24</sup> Deze ‘tolerante’ houding kan omslaan in een vijandige houding wanneer bepaalde (geloofs)groepen in ons land een duidelijke identiteit neerzetten waar de meerderheid zich niet in herkent. Ik ga hier niet in op de vraag of de samenleving dan wel zo pluriform is als wij vaak zeggen. Dat vereist namelijk nader onderzoek. Het is echter wel waarschijnlijk dat de verhouding tussen pluriformiteit en tolerantie zijn invloed heeft op de beeldvorming ten aanzien van identiteit. De huidige maatschappij laat enerzijds

---

<sup>21</sup> Men hoeft maar te googelen op de term ‘religieus onderwijs’ om dit helder te krijgen. Steeds vaker klinkt vanuit de samenleving de roep om religieus onderwijs af te schaffen en spreekt men een voorkeur uit voor scholen die hun identiteit niet op religie baseren, maar vallen onder het ‘neutrale’ onderwijs. Zie hiervoor o.a. <https://www.parool.nl/ opinie/-religieus-onderwijs-staat-haaks-op-diversiteit~a4514518/> ( geraadpleegd op 10-10-2017)

<sup>22</sup> Zie hier o.a. <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/07/26/tweede-islamitische-school-mag-deuren-openen-a1567937> ( geraadpleegd op 12-10-2017)

<sup>23</sup> Scheffer, P. e.a., *Thema's Maatschappijleer* (Wormerveer: Essener 2017), 150.

<sup>24</sup> Zie o.a. <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/04/03/krassen-op-beeld-van-tolerantie-7872560-a1553090>

zien dat men alles mag geloven wat men wil, maar wanneer deze opvattingen niet overeenkomen met onze eigen normen en waarden stellen wij daar in het gunstigste geval wel grote vraagtekens bij.

Met de bovenstaande kenmerken heb ik niet geprobeerd om een volledig beeld te geven van de huidige maatschappelijke ontwikkelingen binnen onze Nederlandse samenleving. Ik denk echter wel dat deze drie kenmerken onze huidige maatschappij kenmerken en tevens hun weerslag hebben op het vormen van identiteit in het algemeen en ook persoonlijk. Het is vervolgens dan ook de vraag of de voortgezet onderwijs scholen in ons land bij het vormen van hun identiteit rekening (moeten) houden met bovengenoemde ontwikkelingen. Richten scholen zich bij het vormgeven van de identiteit op de diversiteit van de samenleving of wil men juist vanuit een helder en uniform kader de levensbeschouwelijke identiteit neerzetten? De volgende paragraaf waar de identiteit op voortgezet onderwijs scholen centraal staat, zal dat helder kunnen maken.

### 3. Op welke wijze geven protestants-christelijke voortgezet onderwijs scholen gestalte aan hun levensbeschouwelijke identiteit?

#### 3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zal ik een verkennende analyse verrichten naar het vormgeven van de levensbeschouwelijke identiteit op een aantal protestants-christelijke voortgezet onderwijs scholen. Het gaat hier om een 'benchmark' waarbij ik een peer-vergelijking uitvoer. Het doel hiervan is dat het helder wordt op welke wijze een aantal protestants-christelijke scholen hun identiteit vormgeven om dit uiteindelijk naast de situatie van CSG De Lage Waard te leggen en hier verbinding te zoeken. De focus op deze protestants-christelijke scholen is om het feit dat CSG De Lage Waard ook een protestants-christelijke school is en dit een andere insteek vereist dan het vormgeven van de identiteit op bijvoorbeeld reformatorische scholen. De doelgroep op de eerstgenoemde scholen is namelijk pluriform en tegenstelling tot die andere scholen waar de achterban meer uniform is.<sup>25</sup>

Om de bovenstaande vraag helder te krijgen, baseer ik me in dit hoofdstuk voornamelijk op onderzoek van Verus.<sup>26</sup> Juist dit onderzoek is relevant om het een antwoord probeert te geven op de vraag hoe de levensbeschouwelijke identiteit in de praktijk werkt. Hiervoor zijn zowel schoolleiders als docenten bevraagd waardoor een duidelijk beeld ontstaat wat enerzijds de visie van de school is op dit punt en anderzijds hoe dit in de praktijk te zien is. Het onderzoek heeft er bewust voor gekozen om de diversiteit van het christelijk onderwijs en de diversiteit die daarbinnen te vinden is bij de docenten in beeld te brengen.<sup>27</sup> Uit deze selectie van scholen die in dit onderzoek worden geanalyseerd, heb ik weer een sub-selectie gemaakt. Ik heb die scholen gekozen die in hun beschrijving door Verus (grote) overeenkomsten vertonen met de dagelijkse praktijk op CSG De Lage Waard. De overige onderzochte scholen heb ik daarom buiten beschouwing gelaten. Ik hoop zo met deze verkennende analyse helder te krijgen hoe soortgelijke scholen als CSG De Lage Waard hun identiteit vormgeven en formuleren en hoe deze identiteit in de praktijk functioneert. Ik zal achtereenvolgens de betreffende scholen nagaan en een analyse maken van de gegevens die het Verus onderzoek heeft neergezet.

---

<sup>25</sup> Hierbij is het van belang om te wijzen op het onderzoek van Lieven Boeve naar de vormgeving van identiteit. Hij pleit voor een kwalitatief pluralisme: een vorm waarbij de identiteit in een onderwijsproject niet tegengesteld is aan pluraliteit, maar juist een bedachtzame en productieve omgang ermee impliceert. Boeve, L., *Een droom die wakker houdt: kwalitatief pluralisme als keurmerk van het christelijk geïnspireerd onderwijs* (Leuven: K.U., 2011)

<sup>26</sup> Bertram-Troost, G. e.a., *Om eigenheid en openheid. Inspiratie, motivatie en levensbeschouwing van docenten in het christelijke voortgezet onderwijs* (Woerden: Verus, vereniging voor katholiek en christelijk onderwijs, 2015)

<sup>27</sup> Bertram-Troost, *Om eigenheid en openheid*, 17.

### 3.2 De levensbeschouwelijke identiteit zoals die wordt vormgegeven op vier (zeer) open protestants-christelijke scholen

De scholen waar die ik zal behandelen zijn achtereenvolgens het Alting College, het Bonhoeffer College, het Da Costa College en het Groen van Prinsterer College. Al deze scholen kenmerken zich door het neerzetten van een (zeer) open protestants-christelijke identiteit. Het was in het tijdsbestek onmogelijk om naast een diepteanalyse van de identiteit op CSG De Lage Waard ook vergelijkend onderzoek te verrichten op verschillende andere soortgelijke scholen. Daarom heb ik gebruik gemaakt van vergelijkend onderzoek dat door Verus is verricht.<sup>28</sup> Ik heb daarbij die scholen geselecteerd die in hun analyse vergelijkbaar zijn met De Lage Waard.

#### 3.2.1 Het Alting College

Het Alting College is een scholengemeenschap in een middelgrote stad buiten de Randstad. Er zitten ca. 1.600 leerlingen op de school waarbij er onderwijs wordt aangeboden op het niveau van vmbo, havo, atheneum en gymnasium.<sup>29</sup> De school heeft evenals CSG De Lage Waard een open toelatingsbeleid voor leerlingen waarbij wel wordt verwacht dat zij de identiteit respecteren en meedoen aan levensbeschouwelijke activiteiten. De formele identiteit wordt als volgt weergegeven: *‘Het evangelie is de inspiratiebron voor onze school. Wij geven hier op verschillende manieren invulling aan, bijvoorbeeld in de manier waarop we met elkaar omgaan.’* De schoolleiding verwacht ook van docenten dat zij zich kunnen vinden in de levensbeschouwelijke identiteit en deze christelijke identiteit ook uitdragen. Lang niet alle docenten komen regelmatig in een kerk of noemen zich christelijk. Kerkelijke betrokkenheid is dan wel gewenst, maar geen must. Aan docenten wordt gevraagd om mede richting te geven aan de identiteit van de school, het gesprek over de schoolidentiteit is dan ook onderwerp van gesprek.

Als het gaat om de invulling van het vak godsdienst, dan wordt deze breed ingekleurd. Zowel het christendom, maar ook het Jodendom, islam en boeddhisme worden behandeld. De school streeft door middel van opdrachten en excursies naar interreligieuze ontmoetingen. De docenten godsdienst geven aan dat de lessen erom gaan dat leerlingen ontdekken wat voor hen ‘heilig en onopgeefbaar’ is en tevens weten dat ze als persoon ‘bedoeld en geliefd’ zijn.

Aan de docenten wordt gevraagd om elke dag te beginnen met een dagopening uit Oase. Een paar keer per jaar zijn er vieringen met leerlingen waarin verschillende thema’s worden behandeld zoals ‘talent’ of ‘vergeving’.

---

<sup>28</sup> Bertram-Troost, *Om eigenheid en openheid*.

<sup>29</sup> Bertram-Troost, *Om eigenheid en openheid*, 21.

### 3.2.2 Het Bonhoeffer College

Het Bonhoeffer college ligt in de Randstad. Het is een gymnasium dat wordt bezocht door ca. 800 leerlingen. Exacte cijfers zijn er niet van, maar geschat wordt dat het merendeel van de leerlingen geen christelijke achtergrond heeft. De docenten ervaren veel ruimte om zichzelf te zijn. De school wordt niet als een hiërarchisch instituut gezien en docenten geven aan zelf invulling te kunnen geven aan hun lessen. De school formuleert de kern van haar identiteit als volgt: *‘De school heeft protestants-christelijke wortels, met een zeer open karakter. In al ons werk worden wij geïnspireerd door de normen en waarden die afkomstig zijn uit de christelijke traditie.’*

Op de school werken veel niet-christelijke docenten. Er wordt aangegeven dat circa de helft een christelijke achtergrond heeft en hooguit een kwart daarvan kerkelijk betrokken is. Ook andersgelovigen zijn welkom op de school te werken, een schoolleider geeft aan dat een moslima met een hoofddoek op de school werkzaam kan zijn zolang ‘de sharia niet wordt gepredikt’.<sup>30</sup> De schoolleiding verwacht van docenten dat zij zich aanpassen aan de manier waarop de school met het christelijk geloof omgaat.

Het vak godsdienst/ levensbeschouwing is verplicht. Evenals op het Alting College worden ook hier de wereldgodsdiensten behandeld, tevens is er veel aandacht voor zingevingsvragen en de antwoorden die daarop worden gegeven vanuit de verschillende godsdiensten. Het vak godsdienst levert voornamelijk normen en waarden aan.

Elke schooldag wordt begonnen met het voorlezen van een Bijbelverhaal. Er wordt hiervoor geen methode gebruikt, maar een leesrooster dat door de docent godsdienst is opgesteld. Hiernaast zijn er elk cursusjaar ook kerst- en paasvieringen.

### 3.2.3 Het Da Costa College

Het Da Costa College ligt in een groot welvarend dorp in het midden van Nederland. De school wordt bezocht door ca. 1500 leerlingen en het onderwijs wordt aangeboden op vmbo, havo en vwo-niveau. Ouders hoeven de christelijke identiteit van de school niet te onderschrijven, maar wel respecteren. Hoofddoeken zijn op deze school toegestaan. De kerkelijke betrokkenheid van leerlingen is laag, leerlingen moeten wel deelnemen aan levensbeschouwelijke activiteiten op school zoals de kerst- en paasvieringen en de dagopeningen. De school formuleert de kern van haar identiteit als volgt: *‘Wij begeleiden vanuit het evangelie jonge mensen op weg naar de volwassenheid. Wij hebben een inclusief wereldbeeld en erkennen dat ieder mens deel uitmaakt van Gods wereld. Daarbinnen is veel ruimte*

---

<sup>30</sup> Bertram-Troost, *Om eigenheid en openheid*, 22.

*voor persoonlijke ontplooiing. Onze visie is dat jonge mensen een taak hebben in deze wereld en begrip moeten opbrengen voor andere opvattingen in de samenleving.*<sup>31</sup>

De docenten die werkzaam zijn op de school moeten de christelijke identiteit wel onderschrijven en uitdragen. Er wordt geen hoge kerkelijke betrokkenheid gevraagd, maar er wordt wel aangegeven dat wie niets met het christendom heeft niet kan worden aangenomen tenzij de nood heel hoog is. Een moslimdocent zou volgens de schoolleiding dan ook niet worden aangenomen.

Het vak godsdienst staat alleen in het examenjaar niet op het programma. De doelen van het vak zijn kennis vergaren over de wereldgodsdiensten, maar ook persoonlijke identiteitsontwikkeling en de ontmoeting met elkaar. De docent godsdienst geeft aan dat hij leerlingen wil begeleiden in hun zoektocht naar hun levensbeschouwelijke identiteit in de huidige post-seculiere context.<sup>32</sup>

De school houdt dagopeningen met behulp van Oase. Docenten zijn daarin vrij om een Bijbelverhaal, spiegelverhaal of een voorbeeld uit de actualiteit te nemen.

### 3.2.4 Het Groen van Prinsterer College

Het Groen van Prinsterer College staat in een middelgrote stad in het midden van het land. De school wordt door ca. 1770 leerlingen bezocht en het onderwijs wordt aangeboden op vmbo, havo en vwo-niveau. De school heeft een duidelijke regiofunctie. Veel leerlingen horen wel bij een kerkelijk genootschap, maar het percentage van de leerlingen dat regelmatig een dienst bezoekt is ongeveer 10%. De formele identiteit van de school is als volgt: *‘Wij laten ons in ons handelen inspireren door Jezus Christus, zoals dit in het evangelie van de Bijbel staat omschreven. Zowel in de manier van omgaan met elkaar en in specifieke zaken proberen we dit terug te laten komen. Docenten werken samen met leerlingen aan week- en dagopeningen. Godsdienstles wordt gegeven in alle klassen en wij vieren op eigentijdse wijze het Kerst- en Paasfeest. Onze identiteit ligt niet vast, maar wordt gezien als iets wat groeit en zich door onze vieringen, ontmoeting en beleving verdiept.*<sup>33</sup>

Docenten die werkzaam willen zijn op deze school, moeten iets met het christelijk geloof hebben. Zowel kerkbezoek en kerkelijke denominatie wordt niet gevraagd. Ook een seculier docent die iets met christelijk geloof en medemenselijkheid heeft, is welkom op deze school. Moslims kunnen niet als docent, maar wel als stagiair werkzaam zijn.

Het vak godsdienst/ levensbeschouwing wordt thematisch aangeboden. Er worden vakoverstijgende thema's ontwikkeld. Een voorbeeld dat hierbij wordt gegeven is het thema 'Macht'. Vanuit verschillende vakken wordt hier dan een bijdrage aan geleverd. Bij het vak godsdienst worden dan

---

<sup>31</sup> Bertram-Troost, *Om eigenheid en openheid*, 24.

<sup>32</sup> Bertram-Troost, *Om eigenheid en openheid*, 25.

<sup>33</sup> Bertram-Troost, *Om eigenheid en openheid*, 28.

Bijbelverhalen uitgekozen en behandeld die zich rond dit onderwerp afspelen. Het doel dat wordt geformuleerd bij de godsdienstlessen is het leren om naar jezelf te kijken vanuit het referentiekader dat bij je past.

De school heeft zowel dagopeningen, weekopeningen als vieringen. Tevens geeft de school aandacht aan sociaal-emotionele ontwikkeling. Daardoor gaan elk jaar leerlingen naar het buitenland om voor een goed doel te werken.

### 3.2.5 Conclusie

Het bovenstaande onderzoek heeft een aantal scholen in kaart gebracht wat betreft het vormgeven van identiteit. De opbrengst hiervan is dat er een zeker patroon duidelijk werd. Bij elke school wordt de identiteit concreet gemaakt bij de dagopeningen, vieringen en tijdens de lessen godsdienst. Dit zijn bij uitstek de momenten dat de identiteit ter sprake komt. Tegelijkertijd is de identiteit van de stakeholders breed. Dit loopt van kerkelijk betrokken tot niet-gelovig. Wat bij meerdere scholen te zien is dat op dit gebied een zekere onderlinge tolerantie bestaat. De grens ligt bij het niet accepteren of een meer vijandige houding ten aanzien van de christelijke identiteit. Omdat het een vergelijkend onderzoek met De Lage Waard betreft, is het van belang om tijdens de focusgesprekken ook op bovengenoemde concretisering van de identiteit de nadruk te leggen. Zo wordt helder of deze benchmark gebruikt kan worden in het komen tot aanbevelingen van het vormgeven van de identiteit op De Lage Waard.

### 3.3 De levensbeschouwelijke identiteit op CSG De Lage Waard

Na de analyse hierboven van de identiteit op vier verschillende voortgezet onderwijs scholen, wil ik in deze paragraaf de formele identiteit van De Lage Waard uiteenzetten. De reden hiervoor is tweeledig. Aan de ene kant wil ik de geformaliseerde identiteit van de bovengenoemde scholen vergelijken met die van De Lage Waard. Tegelijkertijd wil ik hiermee een toetsingskader creëren voor de focusgesprekken met de ouders, leerlingen en docenten van deze school.<sup>34</sup> In hoeverre wordt deze formele identiteit beleefd onder haar stakeholders? Hiervoor gebruik ik de Identiteitskaart die in 2015 op De Lage Waard is ontwikkeld.<sup>35</sup> Dit document beschrijft op een kernachtige wijze de identiteit van de school en geeft aan hoe deze tot uiting komt. Het document bestaat uit twee delen: allereerst worden zowel de ideologie als visie uiteengezet en vervolgens worden deze kernwaarden omgezet in de praktijk. Waar en op welke wijze wordt de ideologie en visie zichtbaar in de praktijk?

---

<sup>34</sup> Beide componenten zullen later in dit onderzoek ter sprake komen.

<sup>35</sup> Deze identiteitskaart is te raadplegen op [www.delagewaard.nl/images/Publiek/Over\\_De\\_Lage\\_Waard/Oorsprong\\_grondslag\\_en\\_identiteit/Identiteitskaart\\_CSG\\_De\\_Lage\\_Waard\\_2015.pdf](http://www.delagewaard.nl/images/Publiek/Over_De_Lage_Waard/Oorsprong_grondslag_en_identiteit/Identiteitskaart_CSG_De_Lage_Waard_2015.pdf)

### 3.3.1 Ideologie en visie

De kernwaarde is het geloof dat God de Schepper is van alle mensen, dit heeft tot gevolg dat elk mens recht tot bestaan heeft. Het evangelie van Jezus Christus is daarbij de bron van het handelen en werken. Relaties zijn hierbij noodzakelijk en de verschillende talenten zijn hierbij inpasbaar. Het onderwijs op De Lage Waard draait voornamelijk om het ontdekken van jezelf en de talenten die je hebt gekregen, cijfers spelen een ondergeschikte rol. Verwerving van kennis en vaardigheden is daarbij echter wel onmisbaar.

Kennen en gekend worden zijn belangrijke noties op De Lage Waard. Dit als tegengeluid voor alle haast, zelfontplooiing en oppervlakkigheid binnen de huidige samenleving. Er wordt gestreefd naar een samenleving waarin oog is voor elkaar en het nemen van (persoonlijke) verantwoordelijkheid zodat mensen tot hun recht komen.

Daarmee samenhangend probeert de school een tegenwicht te bieden aan de veroordelende houding van groepen mensen in onze samenleving. Dat doet de school door aandacht te besteden aan het feit dat elk mens in Gods ogen even waardevol is en dat elk mens in de samenleving van betekenis is.

### 3.3.2 De identiteit in de praktijk

De unieke kracht van de school is het christelijk geloof, men brengt elkaar in aanraking met het woord van God en de liefde van Jezus. Optimaal ontwikkelen en groeien zijn daarbij motiverende factoren. Het innemen van een voorbeeldfunctie in het besef niet volmaakt te zijn is daarbij nodig. De school biedt een leeromgeving aan waarin leerlingen zich vakinhoudelijk en persoonlijk ontwikkelen tot verantwoordelijke mensen die zich inzetten voor de samenleving.

De school heeft drie kernwaarden: Gelijkwaardigheid (van alle mensen door God geschapen), Dienstbaarheid (in woorden en daden naar elkaar), Bescheidenheid (hard werken en mooie resultaten in een houding van bescheidenheid) en Duidelijkheid (eerlijke omgang met elkaar en verwachtingen naar elkaar duidelijk uitspreken).

De bovenstaande waarden en kracht leiden tot ambities. De doelen van de school zijn geslaagd als:

- Leerlingen voldoende kennis en vaardigheden bezitten om hun weg in het vervolgonderwijs en de samenleving te vervolgen.
- Leerlingen zich inzetten voor anderen en een samenleving waarin iedereen meetelt en meedoet.

De school voegt daar nog een derde ambitie aan toe. De school is dankbaar als:

- De leerlingen leven in het vertrouwen dat God hen heeft gemaakt.

### 3.4 De identiteit in de praktijk

In paragraaf 3.2 is de levensbeschouwelijke identiteit op vier verschillende scholen uiteengezet. Aan de ene kant werd duidelijk wat de school beoogde als het gaat om de formele identiteit, vervolgens werd ook globaal de dagelijkse praktijk weergegeven. In deze paragraaf zal ik me richten op het onderzoek dat Verus heeft gedaan onder docenten op deze scholen. Zij zijn bevraagd op de inkadering van het thema van identiteit in de dagelijkse praktijk. Kortom: wat is er van de identiteit onder het docentenkorps terug te vinden? Ik zal hier een aantal opvallende resultaten uit het onderzoek weergeven die relevant (kunnen) zijn voor mijn onderzoek. Het dilemma voor veel scholen is de vraag hoe de eigen identiteit zich verhoudt tot de diversiteit in de schoolpopulatie en de samenleving als geheel.<sup>36</sup> De onderstaande aandachtspunten laten dat ook zien.

Verus typeert de bovenstaande scholen als zingevingsscholen, diversiteitsscholen of een combinatie van beide. Aan de andere kant bestaan er volgens dit onderzoek ook nog de zogenoemde 'traditiescholen' die een meer homogene achterban kennen en waar tevens de reformatorische scholen onder vallen. CSG De Lage valt onder de eerstgenoemde groep scholen omdat de school een diverse achterban kent. Om deze reden is onderzoek naar de identiteit op 'traditiescholen' ook achterwege gelaten.

Docenten uit de verschillende bovengenoemde scholen gaven aan dat dat ze de dagopeningen voornamelijk aangrijpen om iets van hun eigen levensvisie met leerlingen te delen.<sup>37</sup> Zeker als de docent bij de gehouden dagopening ook een gebed uitspreekt. Tegelijkertijd gaven verschillende docenten aan om juist terughoudend hiermee te zijn, sommige onderwerpen worden als 'te-privé' gezien en men wil leerlingen niet met eigen theologische vragen of twijfels belasten. Ook kiezen docenten ervoor wanneer de eigen visie afwijkt van het beleid van de school, zich richting leerlingen terughoudend op te stellen. Vaak omdat dit ook vanuit de schoolleiding verwacht of gevraagd wordt. Net zoals op CSG De Lage Waard gebruiken drie van de vier onderzochte scholen de methode Oase. Het onderzoek van Verus geeft aan dat docenten om meerdere redenen hier moeite mee hebben. Aan de ene kant vinden de docenten het 'te christelijk', terwijl er aan de andere kant ook docenten zijn die het juist weer 'te humanistisch' vinden. Daarbij komt dat lang niet alle docenten gehoor geven aan de oproep van de schoolleiding om Oase elke dagopening te gebruiken.<sup>38</sup> Het onderzoek van Verus geeft tevens aan dat schoolleiders hier verlegen mee zijn.

---

<sup>36</sup> Bakker, D. den, *Scholen met lef, tien notities bij christelijk geïnspireerd onderwijs in een seculiere tijd* (Woerden: Besturenraad centrum voor christelijk onderwijs, 2013), 65.

<sup>37</sup> Bertram-Troost, *Om eigenheid en openheid*, 77.

<sup>38</sup> Bertram-Troost, *Om eigenheid en openheid*, 77.

Ook geven verschillende docenten aan spanning te ervaren tussen de 'eigenheid' en 'openheid' van de school. Meerdere docenten geven aan dat ze zich regelmatig afvragen of de christelijke identiteit door de toenemende diversiteit aan levensbeschouwelijke opvattingen nog wel voldoende geborgd wordt. Aan de andere kant zijn er ook voldoende docenten die de openheid juist waarderen en aangeven het belangrijk te vinden dat scholen midden in de samenleving staan en daar dus ook een afspiegeling van zijn.

Een derde aandachtspunt is de formulering van de formele levensbeschouwelijke identiteit op de scholen. Het onderzoek van Verus geeft aan dat een aanzienlijk deel van de docenten aangeeft dat er spanning/ verschil bestaat tussen de formele identiteit aan de ene kant en de geleefde identiteit aan de andere kant. Deze beide velden moeten niet teveel van elkaar verschillen, terwijl dit juist wel vaak de praktijk is. Zo wordt voorkomen dat beide groepen zich ongemakkelijk gaan voelen. Christelijke docenten voelen zich vaak ongemakkelijk omdat in hun ogen de christelijke identiteit niet duidelijk genoeg naar voren komt in de dagopeningen, vieringen en onderlinge gesprekken. Tegelijkertijd voelen de docenten die tegen de christelijke identiteit van de school aanlopen zich ook minder vrij. Ze voelen zich op momenten zoals bij de dagopening niet vrij genoeg om met hun leerlingen te delen hoe ze zelf in het leven staan. Hoe deze spanning op te lossen, is een vraag voor de volgende paragraaf.

Er kunnen meer aspecten worden genoemd, maar dit zijn volgens mij de meest fundamentele en genoemde knelpunten bij de vormgeving van de levensbeschouwelijke identiteit op voortgezet onderwijs scholen. Bovendien geven deze drie aspecten voldoende aanleiding om het volgende hoofdstuk vorm te geven waar ik zal ingaan op de vraag hoe de levensbeschouwelijke identiteit dan wel op een functionele manier vormgegeven kan worden.

## 4. Welke handreikingen worden er in de literatuur gegeven om de levensbeschouwelijke identiteit op voortgezet onderwijs scholen verder te ontwikkelen?

### 4.1 Inleiding

In deze paragraaf zal ik een literatuuronderzoek verrichten om helder te krijgen welke handreikingen er vanuit de literatuur worden gegeven om de identiteit op scholen concreet vorm te geven. Ik kies er voor dit onderzoek af te bakenen zodat het onderzoek zelf beperkt blijft, maar ook door het zo af te bakenen dat de handreikingen die in dit hoofdstuk genoemd worden ook toepasbaar zijn op het type school dat CSG De Lage Waard is. Aanbevelingen die bijvoorbeeld specifiek voor de zogenoemde 'traditiescholen' zijn, zal ik dus buiten beschouwing laten. Wanneer het om de ontwikkelruimte van de levensbeschouwelijke identiteit op scholen gaat, komt onvermijdelijk artikel 23 ter sprake dat in Nederland de vrijheid van bijzonder onderwijs garandeert. De huidige situatie in ons land is dat artikel 23 van onze grondwet veel ruimte verschaft om als school een eigen levensbeschouwelijke identiteit neer zetten. Scholen kunnen dus volop gebruik maken van mogelijkheden om een eigen identiteit neer te zetten. De laatste jaren wordt de strijd om dit artikel echter wel steeds heftiger gevoerd. Steeds vaker klinkt de roep om afschaffing van dit artikel omwille van het feit dat dit niet meer van deze tijd is.<sup>39</sup> Op deze discussie zal ik echter niet verder ingaan, de huidige situatie is namelijk dat men grotendeels vrij is om een eigen schoolidentiteit neer zetten en van deze ruimte mag men ook vandaag nog ruimschoots gebruik maken.

### 4.2 Twee denkwijzen voor het ontwikkelen van de levensbeschouwelijke identiteit

In deze paragraaf zal ik uiteenzetten op welke twee manieren de levensbeschouwelijke identiteit ontwikkeld kan worden. Hierbij maak ik gebruik van een studie van Verus naar het ontwikkelen van de identiteit op voortgezet onderwijs scholen.<sup>40</sup> De beide denkwijzen grondslag- en perspectiefdenken. Ik zet beide visies tegenover elkaar, maar het is van belang om hier op te merken dat de praktijk complex is. De identiteit beweegt zich vaak tussen beide polen in en kunnen dus kenmerken van beide perspectieven tonen.

Het is belangrijk om eerst helder te krijgen waar men als school staat voordat er concrete stappen worden gezet om de identiteit vorm te geven. De benaderingswijze op het gebied van identiteit is bij

---

<sup>39</sup> Zie hiervoor onder andere het ingezonden opiniestuk van Carel Verhoef in Trouw (25 maart 2016). <https://www.trouw.nl/home/christelijke-scholen-zijn-niet-meer-van-deze-tijd~ae5650cf/> ( geraadpleegd op 10-11-2017)

<sup>40</sup> Visser, T., *Hoezo christelijk? Als christelijke middelbare school de levensbeschouwelijke identiteit gezamenlijk verder ontwikkelen*. (Den Haag: Oranje van Loon, 2015)

beide manieren precies tegenovergesteld van elkaar en heeft dus ook consequenties hoe men vervolgens de levensbeschouwelijke identiteit praktisch gaat vormgeven.

#### 4.2.1 Grondslagdenken

Grondslagdenken is één van de twee denkwijzen waaruit de levensbeschouwelijke identiteit gestalte krijgt. De hierboven genoemde studie noemt dat wanneer er aan onderwijsmensen gevraagd wordt wat de identiteit van de school is en zij beginnen over aspecten die te maken hebben met de *christelijke* identiteit, dan heeft men zeer waarschijnlijk met grondslagdenken te maken.<sup>41</sup> Deze visie gaat er namelijk vanuit dat de identiteit van de school in eerste instantie tot stand komt door de godsdienstige grondslag van de school. De godsdienstige grondslag is de bron waarvan uit het onderwijs vervolgens gestalte krijgt. Het gaat dan breed om de opvoeding, het onderwijs en de persoonlijke vorming. Omdat de grondslag zo bepalend is voor de concrete uitwerking van het onderwijsbeleid, is het hier van belang dat de achterban zich ook herkent in deze grondslag en deze dus ook onderschrijft. Zowel van ouders en leerlingen als van docenten wordt dus een christelijke overtuiging gevraagd. Visser zegt dan ook terecht dat het *waaruit* (de grondslag) het *waartoe* (onderwijs, vorming, etc.) bepaalt.<sup>42</sup> Nu we in een zeer diverse samenleving leven, kan het ook niet anders dan dat deze diversiteit ook invloed heeft op de scholen die uitgaan van het grondslagdenken. Diversiteit is hier echter wel een relatief begrip omdat deze verscheidenheid sterk is ingekaderd. Het gaat om christelijke diversiteit waarbij verschillende christelijke stromingen naast en met elkaar de school vormgeven. Niet-christelijke ouders en/of docenten zijn hier dan ook niet of nauwelijks te vinden.<sup>43</sup>

#### 4.2.2 Perspectiefdenken

Tegenover het grondslagdenken staat het perspectiefdenken. Voor veel scholen is grondslagdenken geen optie meer omdat de stakeholders van deze scholen zeer divers zijn als het gaat om levensbeschouwelijke opvattingen. Er moet een zekere mate van godsdienstige eenheid zijn om grondslagdenken vorm te geven. Om deze reden gaan veel scholen dan ook uit van perspectiefdenken. Deze denkwijze draait het grondslagdenken precies om. Het is allereerst van belang om na te denken wat men met het onderwijs wil: waar wil men naartoe? Wat is de bedoeling van het onderwijs, de vorming en de opvoeding? Wanneer dit gesprek wordt gevoerd, zal het vervolgens ook gaan over de vraag hoe men tot bepaalde standpunten komt. Welke visie of inspiratie zit er achter de antwoorden die op de *waartoe* vragen zijn gegeven? Het is logisch dat hier heel verschillende antwoorden op worden gegeven. Een christelijke school zal dan voornamelijk putten uit haar christelijke bronnen. Waar het grondslagdenken dus van het *waaruit* het *waartoe* formuleert, gaat het bij het

---

<sup>41</sup> Visser, *Hoezo christelijk?*, 17.

<sup>42</sup> Visser, *Hoezo christelijk?*, 17.

<sup>43</sup> Onder andere de orthodox christelijke scholen vallen hieronder zoals het reformatorisch onderwijs. Deze scholen laten de kenmerken zien die in deze paragraaf over het grondslagdenken worden beschreven.

perspectiefdenken precies andersom. Vanuit het *waartoe* wordt het *waaruit* geformuleerd. Voor het *waaruit* kan dan geput worden uit meerdere, elkaar voedende, levensbeschouwelijke bronnen.<sup>44</sup> Visser merkt op dat het perspectiefdenken andere competenties vraagt van stakeholders dan bij grondslagdenken. Waar bij grondslagdenken iedereen zich nog kon verschuilen achter de grondslag van de school, kan dat bij het perspectiefdenken niet. Het stellen van de *waartoe* vraag impliceert dat docenten en schoolleiding vanuit hun visie en persoonlijke motivatie reageren. Zingevingsvragen komen hier dus al snel aan de orde en het gesprek hierover dient dan ook voortdurend plaats te vinden. Het andere gevolg is dat de identiteit bij dit type denken ook de volledige schoolorganisatie betreft. Volgens Visser betreft het zowel de onderwijskundige, pedagogische, maatschappelijke, organisatorische en levensbeschouwelijke dimensies van de school.<sup>45</sup>

### 4.3 Levensbeschouwelijke identiteit in de praktijk

Nu beide typen van denken over levensbeschouwelijke identiteit helder zijn geworden, wil ik in deze paragraaf een aantal adviezen op een rij zetten wat betreft het praktisch vormgeven van identiteit. Deze adviezen zal ik vervolgens na het onderzoek onder de stakeholders van CSG De Lage Waard gebruiken om tot aanbevelingen te komen. Het gaat er nu nog niet om of deze adviezen direct toepasbaar zijn op CSG De Lage Waard. De adviezen die hieronder worden weergegeven en op literatuur gebaseerd zijn, wil ik vervolgens toetsen aan gehouden focusgesprekken. In hoofdstuk 6 waar de conclusies en aanbevelingen centraal staan, zal blijken welke adviezen bruikbaar zijn en op welke wijze deze vervolgens toegepast kunnen worden. De adviezen komen uit bestaande literatuur en zijn breed toepasbaar. De gerichte adviezen aan CSG De Lage Waard zijn meer specifiek en kunnen dus smaller zijn dan de adviezen die de gelezen literatuur biedt.

1. Geef de identiteit vorm in de dagopeningen en de godsdienstles. Voor het protestants-christelijk onderwijs zijn dit de momenten waarop de identiteit het best zichtbaar wordt.<sup>46</sup> Juist op deze momenten kan de school haar identiteit praktisch vormgeven en delen met leerlingen en collega's.
2. Herijk regelmatig het identiteitsverhaal van de school en betrek in dit proces alle lagen van de school.<sup>47</sup> Denk hierbij aan raad van toezicht, bestuur, leidinggevenden en medewerkers. In dit proces kunnen recente wetenschappelijke instrumenten gebruikt worden. Het resultaat kan vervolgens gepubliceerd worden op de website, schoolgids, een identiteitsdocument of op een andere wijze. De momenten waarop dit proces vorm kan krijgen is tijdens ouderavonden,

---

<sup>44</sup> Visser, *Hoezo christelijk?*, 19.

<sup>45</sup> Visser, *Hoezo christelijk?*, 19.

<sup>46</sup> Dat blijkt uit een onderzoek dat in 2012 gehouden is door de Marnix Academie in samenwerking met CPS. Zie <https://www.vosabb.nl/wp-content/uploads/2013/04/Onderzoek-identiteit.pdf> (geraadpleegd op 5-11-2017)

<sup>47</sup> Visser, *Hoezo christelijk?*, 23.

studiemiddagen en vergaderingen. De belangrijkste voorwaarde hierbij is wel dat alle lagen gehoord en meegenomen worden in het proces om te voorkomen dat achteraf niet herkend en gedragen wordt.

3. Punt 2 kan gevolgen hebben voor het aanname- en personeelsbeleid op school. Wanneer helder is wat het identiteitsverhaal is en uit welke normen en waarden dit bestaat, kan dit concreet toegepast worden op het personeelsbeleid. De vraag staat dan centraal welke gevolgen dit heeft voor het aannamebeleid van het personeel en welke samenstelling men wilt. Het is een optie om concreet aan een bepaald percentage christenen te denken dat men werkzaam wil laten zijn op school. Al is deze methode niet waterdicht omdat personeelsleden na hun aanname ook kunnen veranderen of verschuiven in hun levensovertuiging.
4. Identiteitsonderzoek laat zien dat het uitdragen van de schoolidentiteit door leidinggevenden van fundamenteel belang is voor de identiteit en het klimaat in de school.<sup>48</sup> Leidinggevenden zullen vanuit de school dus voorbeeldgedrag moeten laten zien. Dit is geen garantie voor het juist functioneren van de identiteit, maar zonder een helder identiteitsverhaal en uitdraging daarvan door de leidinggevenden zal het klimaat op school zich niet snel richting de gewenste identiteit bewegen.
5. De levensbeschouwelijke identiteit op school moet regelmatig op de gespreksagenda staan. Als school kan je ervoor kiezen om de identiteit ter sprake te brengen tijdens sollicitatie-, beoordelings- en functioneringsgesprekken. Deze gesprekken zijn helpend wanneer het op een open en uitnodigende wijze wordt vormgegeven. Visser noemt vragen zoals: hoe zou jij de identiteit verwoorden? Wat betekent de identiteit voor jou? Wat en hoe kun jij bijdragen aan ons identiteitsverhaal? Wat en hoe kan de identiteit van de school bijdragen aan jouw persoonlijke en professionele ontwikkeling?<sup>49</sup>
6. Nieuwe collega's moeten bewust in de schoolcultuur worden ingewijd en daarbij hoort ook het inwijden in de identiteit van de school. Het is van belang dat dit niet een eenmalig gesprek of studiemiddag is, maar dat dit gesprek regelmatig aan de orde komt. Visser noemt het 3<sup>e</sup> en 4<sup>e</sup> jaar van de aanstelling hiervoor als meest logische optie. In de eerste twee jaren is de beginnende docent namelijk vooral bezig om de basis van het lesgeven onder knie te krijgen en de schoolcultuur te leren kennen. Het 3<sup>e</sup> en 4<sup>e</sup> lenen zich dan uitstekend voor scholing rondom de levensbeschouwelijke identiteit.<sup>50</sup>

---

<sup>48</sup> Visser, *Hoezo christelijk?*, 25.

<sup>49</sup> Visser, *Hoezo christelijk?*, 25.

<sup>50</sup> Visser, *Hoezo christelijk?*, 25.

7. Een andere optie is dat de school coachings-, ontwikkelings- en scholingstrajecten rondom identiteit aanbiedt. Deze momenten kunnen ook buiten de school plaatsvinden zoals klooster- of retraitsdagen.
8. Laat elke teamvergadering een andere collega een bezinningsmoment verzorgen als opening. Dat kunnen brede vragen zijn zoals mooie onderwijsmomenten, delen van persoonlijke waardes, voorbeelden van inspiratie uit het werk etc. Deze vragen kunnen ook een plek krijgen binnen verschillende studiedagen. Visser wijst erop dat Verus hier ook voldoende faciliteiten voor heeft.<sup>51</sup>
9. Een ander praktisch punt is dat de school duidelijk richting haar werknemers verwoordt hoe zij levensbeschouwelijk en pedagogisch moeten handelen. Wat is de basis hiervan? Welke concrete gedragingen worden er van het personeel verwacht? Welk gedrag wordt goed – of afgekeurd? En wat kunnen zij op dit punt van hun leidinggevendenden verwachten?
10. Wanneer het levensbeschouwelijk verhaal op papier staat, is het goed om verwachtingen uit te spreken richting de leraar godsdienst/ levensbeschouwing. Het maakt namelijk verschil of de nadruk tijdens het geven van onderwijs op het christelijk geloof ligt of juist op de diversiteit van de verschillende godsdiensten. Gaat het om het aanleren van een christelijke houding of juist om het leren analyseren van de hedendaagse cultuur en daar een plaats innemen? Visser maakt hier de opmerking bij dat de school zich af dient te vragen of de docenten godsdienst per definitie christelijk moeten zijn. Moeten zijn hun gelovige identiteit achterwege laten of juist inbrengen?<sup>52</sup>
11. Een laatste notie die dekkend is voor de bovenstaande opmerkingen is dat de school de pedagogische, sociale, maatschappelijke, morele en levensbeschouwelijke vormingsdoelen bepaalt en duidelijk maakt welke bijdrage hierbij van de werknemers wordt verwacht.<sup>53</sup> Op welke manier is de christelijke identiteit van de school met de bovengenoemde vormingsdoelen verbonden? Daarbij is het goed mogelijk om gebruik te maken van de drie doelen van Biesta: kwalificatie, socialisatie en/of persoonsvorming.<sup>54</sup> Hoe ziet men deze onderdelen terug in de verbinding tussen de levensbeschouwelijke identiteit en de vormingsdoelen die zijn genoemd?

Zoals eerdergenoemd is de bovenstaande lijst niet compleet en zeker niet letterlijk toepasbaar binnen elke scholengemeenschap. Ik begon deze paragraaf met de tweedeling van grondslag- en

---

<sup>51</sup> Visser, *Hoezo christelijk?*, 27.

<sup>52</sup> Visser, *Hoezo christelijk?*, 29.

<sup>53</sup> Visser, *Hoezo christelijk?*, 29.

<sup>54</sup> Zie voor een uitwerking van deze begrippen Biesta, G., *Goed onderwijs en de cultuur van het meten. Ethiek, politiek en democratie* (Den Haag: Boom Lemma Uitgevers, 2012)

perspectiefdenken. De CSG De Lage Waard valt onder laatste categorie. Haar achterban is namelijk niet uniform en ook onder haar andere stakeholders bestaan (levensbeschouwelijke) verschillen. Ik heb daarom geprobeerd om die handreikingen uit de literatuur te nemen die toepasbaar zijn op scholen die vanuit het perspectiefdenken hun identiteit vormgeven.

## 5. Op welke wijze functioneert de huidige levensbeschouwelijke identiteit op CSG De Lage Waard onder haar stakeholders?

### 5.1 Inleiding

Dit hoofdstuk zal in het teken staan van het in kaart brengen van de visie van de stakeholders van CSG De Lage Waard (leerlingen, personeel en ouders) wat betreft levensbeschouwelijke identiteit. Dit onderzoek zal eveneens verkennend zijn. Toch ben ik van mening dat dit onderzoek redelijk representatief is. Ik verricht het onderzoek namelijk onder drie verschillende doelgroepen. Ik bevroeg vijf bovenbouwleerlingen, vijf docenten en vijf ouders op identiteit. Deze personen zijn willekeurig gekozen. De praktische uitvoering heb ik gedaan door middel van focusgroepen. Focusgroepen zijn een variant op groepsinterviews. Deze methode leent zich goed voor dit doel omdat tijdens focusgroepen de deelnemende personen door een goed voorbereid en goed georganiseerd gesprek elkaars opvattingen en overtuigingen verkennen en inventariseren.<sup>55</sup> Het doel bij een focusgroep is meer inzicht te krijgen in een van tevoren vastgesteld onderwerp of thema, in een veilige en stimulerende omgeving.<sup>56</sup> De interviewleidraad heb ik van tevoren richting de deelnemers gestuurd zodat ze op de hoogte waren van het onderwerp, maar ook van de inhoud van het gesprek. Tijdens het gesprek zijn niet alle vragen chronologisch doorlopen omdat de deelnemers op elkaar reageerden en men soms ook nieuwe onderwerpen aansneed die een aantal vragen verder werden genoemd. Ik heb ervoor gekozen om een collega het gesprek te laten voeren, deze collega maakt deel uit van de sectie godsdienst en heeft ruime werkervaring op CSG De Lage Waard en in het voeren van gesprekken rondom identiteit en geloof. Zelf heb ik als onderzoeker alle opmerkingen tijdens het gesprek digitaal verwerkt en heb dus de rol van notulist ingenomen. Door middel van deze onderzoeksmethode heb ik geprobeerd om een zo objectief en representatief mogelijk praktijkonderzoek uit te voeren. Ik zal nu achtereenvolgens de uitkomsten van de gesprekken met collega's, ouders en leerlingen weergeven waarna ik zal afsluiten met een samenvatting waarin ik laat zien op welke wijze de levensbeschouwelijke identiteit van CSG De Lage Waard onder haar stakeholders functioneert.

### 5.2 Focusgroep met docenten

De vragen die aan de orde zijn gekomen tijdens de focusgroep docenten zijn in bijlage 7.1 terug te vinden. De vragen zijn in drie subgroepen te verdelen. Allereerst ging het om de persoonlijke motivatie van de deelnemers om op CSG De Lage Waard te (komen) werken, vervolgens stond hun visie op het levensbeschouwelijk gehalte van de school centraal. Tenslotte ging het over hun persoonlijke visie op

---

<sup>55</sup> Lange, de, R., Schuman, H., Montessori, N.M., *Praktijkgericht onderzoek voor reflectieve professionals* (Apeldoorn: Garant, 2012) 197.

<sup>56</sup> Lange, *Praktijkgericht onderzoek*, 198.

het concreet vorm geven van de levensbeschouwelijke identiteit op CSG De Lage Waard. Deze driedeling zal ik ook als structuur gebruiken om de gegevens die uit de focusgroep zijn gekomen te verwerken en zal ik tevens toepassen op de andere stakeholders (ouders en leerlingen).<sup>57</sup> Ik heb geprobeerd om een representatieve groep te vormen. Daarbij heb ik vanuit de verschillende vakgebieden (Alfa, Bèta en Gamma) docenten gekozen. Omdat zoals eerdergenoemd het personeel van CSG De Lage Waard bestaat uit zowel docenten die een duidelijke christelijke identiteit willen neerzetten en docenten die hier juist geen behoefte aan hebben, heb ik uit beide groepen docenten gevraagd om deel te nemen aan het gesprek.

### 5.2.1 Aanleiding

Als het gaat om de motivatie om op CSG De Lage Waard te werken, werden heel verschillende redenen genoemd. Mark geeft aan dat de christelijke identiteit geen reden is geweest. Zijn reden was als volgt: *'Ik zag de vacature in de krant en besloot te schrijven'*. Het geeft daarbij aan dat het gegeven dat de school wel of niet christelijk is, in zijn keuze geen rol heeft gespeeld. Marieke geeft echter aan dat de christelijke identiteit wel een bepalende rol heeft gespeeld in haar keuze om hier te solliciteren: *'Ik kende de school. Daarvoor had ik op een neutrale school stage gelopen en daar voelde ik me als christen een vreemde eend in de bijt. Ik miste begrip voor elkaar, het als collega's hebben van dezelfde basis vind ik belangrijk.'* Deze meningen hierover lopen dus uiteen, dat blijkt ook uit het gevolg van het gesprek waar het gaat over de persoonlijke motivatie om het vak te geven en op deze school te werken. Nienke geeft aan geen *'christelijke inspiratie'* voor het vak te hebben. Ze ziet de christelijke normen en waarden voornamelijk in de omgang met collega's en leerlingen. Als het gaat om haar visie, dan geeft ze aan dat die christelijk is en voornamelijk in de relatie tussen haar als docent en leerling tot uitdrukking komt: *'Het gaat mij bij mijn christelijke inspiratie om de leerlingen, de vakinhoud staat daar los van. Ik probeer de dagopening en gebeden dicht bij leerlingen te houden, zo krijgen ze hopelijk het idee dat het bij mij leeft. Het komt ook tot uitdrukking in simpele manieren: wat zeggen leerlingen en accepteer ik als docent wel en niet.'* Ook Colin geeft aan dat hij geen duidelijke scheiding tussen vakinhoud en inspiratie ziet: *'De reden dat ik aardrijkskunde geef is dat ik het een interessant vak vind en voor de invulling van het vak put ik uit mijn inspiratiebron: het christelijk geloof. Als het gaat om wereldbeelden, dan kan daar wel of geen godsbeeld achter zitten. Dit verschilt ook bij de leerlingen en dat vind ik interessant. Hierover ga ik graag met ze in gesprek.'* Mark geeft echter aan geen inspiratiebron te hebben om het vak vorm te geven. Hij geeft Engels omdat hij er plezier in heeft om met zijn vak bezig te zijn en de leerlingen wegwijs te maken in de Engelse taal en alles wat daarmee samenhangt. Zowel de aanleiding om op CSG De Lage Waard te werken als de inspiratie om het vak te geven is dus heel divers. Er is een duidelijke tweedeling te zien tussen collega's die enerzijds vanuit een

---

<sup>57</sup> De namen van de deelnemers zijn fictief, dit om hun privacy te waarborgen.

christelijke overtuiging voor deze school hebben gekozen en anderen die dit er juist los van zien. De vervolgstap is om te kijken op welke wijze de levensbeschouwelijke identiteit een rol speelt in de praktijk van alledag.

### 5.2.2 Praktijk

Bij de praktijksituatie komen twee deelgebieden aan de orde. Allereerst is dat de persoonlijke identiteit van de docent in relatie tot de school en vervolgens de perceptie van deze docenten op de levensbeschouwelijke identiteit van andere (mogelijke) collega's. Deze vervolgstap heb ik gezet omdat ik een beperkt deel van de medewerkers heb kunnen interviewen en er zo toch voor te zorgen dat het beeld breder wordt getrokken en zo meer representatief is voor de school.

Marieke geeft aan dat ze het waardeert dat er gelijkgestemden om haar heen staan die de verantwoordelijkheid dragen voor het onderwijs. Ze zegt letterlijk: *'ik vind het belangrijk dat de teamleiders en de rector een christelijke levensbeschouwing hebben. Zijn richten het onderwijs in en zijn bepalend voor de praktijk, als zij de christelijke identiteit niet dragen en ondersteunen is het redelijk onwaarschijnlijk dat andere personeelsleden dit praktisch gaan vormgeven.'* Ze geeft aan dat de identiteit wel op papier staat, maar dat dit in de praktijk lang niet altijd is terug te zien. Colin herkent dit ook. Er heerst volgens hem een soort lauwheid, er zit geen geest achter. Mark geeft aan hier heel voorzichtig mee te willen zijn. Hij ziet zichzelf als *'cultureel christen'* en gelooft niet persoonlijk. Wanneer de schoolleiding de christelijke identiteit sterker zou oppakken en voorschrijven richting collega's heeft hij er twijfels bij of hij er dan nog wel zou passen. Hij geeft tevens aan dat hij regelmatig ook meerdere andere collega's spreekt die dezelfde overtuiging hebben. Hij en deze collega's kiezen in de eerste plaats vooral voor de normen en waarden en minder voor de wat hij noemt *'de expliciete christelijke levensovertuiging'*. De reden wanneer een docent hier niet op school zou passen is volgens hem wanneer deze duidelijk antichristelijk is en dat ook uit. Marieke herkent zich daarin, een anti-houding is volgens haar een duidelijke grens. Sanne sluit zich hier ook bij aan en geeft aan dat volgens haar het aannamebeleid niet meer terug te draaien is. De laatste jaren is er meer aandacht gekomen voor de levensbeschouwelijke identiteit bij nieuwbenoemde collega's. Maar ze geeft aan dat dit eerder niet zo was, zo komt het dat er ook een grotere groep collega's is die wel de normen en waarden onderschrijven, maar tegelijkertijd niet gelovig zijn en ook moeite hebben met het gebruik van Oase tijdens dagopeningen. De praktijk laat volgens haar zien dat meerdere collega's dit overslaan of een andere invulling aan de dagopening geven. Nienke vult vervolgens nog aan dat we er als school *'tussenin hangen'*. Er kan overal over gesproken worden, maar de meeste collega's willen geen geloofsgesprekken voeren. Het gaat volgens hen om het onderwijs en niet om wel of niet christelijk zijn. Het is erg lastig dat de achterban zo breed is.

De bovenstaande analyse laat ook hier weer zien dat er een duidelijke tweedeling bestaat wanneer het gaat om de praktijk van de levensbeschouwelijke identiteit op CSG De Lage Waard. Er is een groep collega's die vanuit een christelijke levensovertuiging voor deze school hebben gekozen en dat ook handen en voeten willen geven in de praktijk. Het gaat volgens hen verder dan alleen normen en waarden, de christelijke identiteit die duidelijk op papier verwoord is moet ook in de praktijk te zien zijn. Aan de andere kant is er een groep collega's die hierin juist niet zo ver wil gaan. Deze collega's die volgens Mark 'cultuur-christenen' worden genoemd, hebben moeite met het expliciet verwoorden van de christelijke identiteit richting collega's en leerlingen. Dat komt vooral naar voren als het gaat om het voeren van geloofs-/ identiteitsgesprekken of het houden van dagopeningen. In het gesprek kwam naar voren dat de schoolleiding op dit moment tussenin zit, ze is voorzichtig met het expliciet gestalte geven van de christelijke identiteit in de dagelijkse praktijk, anderzijds wil ze zichzelf juist wel profileren als een christelijke school, maar dan met een (zeer) open houding.

### 5.2.3 Ideaal

Het derde en laatste gesprekspunt tijdens deze focusgroep was het uitspreken van het ideaal als het gaat om het vormgeven van de levensbeschouwelijke identiteit van de school. Colin geeft aan dat er meer lijn moet komen, meer dialoog tussen collega's: *'het is een soort mindset die je moet hebben. Naar buiten toe moet je een meer representatief beeld geven, verwoord het als kracht.* Veel scholen zoeken het volgens hem in de 'extremen': reformatorische en evangelische scholen verwoorden hun identiteit zeer expliciet. Het is volgens hem een kans wanneer CSG De Lage Waard hier juist de verbinding zoekt, in het midden staan kan een kracht zijn wanneer je de dingen duidelijk verwoord. Ook het versterken van het collectieve gevoel is volgens hem nodig: *'wat mij opviel toen ik hier kwam werken is de cultuur van snel naar binnen gaan, je ding doen en weer naar huis gaan. Onderlinge ontmoeting is er bijna niet, laat staan dat men elkaar over wezenlijke dingen spreekt zoals levensbeschouwing.* Marieke geeft aan dat de schoolleiding een expliciete en duidelijke christelijke identiteit moet hebben, zij staan namelijk op belangrijke posten en hebben veel invloed op dit gebied. Het mag volgens haar veel meer uitgedragen worden dan nu het geval is. Thijs herkent zich hier ook in. Naast de schoolleiding vindt hij het ook belangrijk dat de coördinatoren een duidelijke christelijke identiteit hebben, het gaat volgens hem vooral om het uitdragen en niet op papier zetten van de identiteit. De C op de gevel is volgens hem dan ook niet genoeg. Meerdere collega's zien de praktische kant van de christelijke identiteit voornamelijk in de dagopeningen en vieringen. Mark herkent zich daar ook in en voegt toe dat de christelijke identiteit bij hem vooral duidelijk wordt bij het omgaan met leerlingen. Hij ziet de leerling als mens waarvoor gezorgd moet worden. Aan de ene kant zijn er volgens hem de rituelen zoals dagopeningen en vieren en aan de andere kant de zorgzame houding voor elkaar.

Binnen de groep medewerkers is een duidelijke tweedeling te zien. Ook bij de concrete invulling van de levensbeschouwelijke identiteit lopen de meningen uiteen. Er zijn collega's die de identiteit voornamelijk in de omgang en rituelen (dagopeningen, vieringen) terug willen zien. Anderen vinden dit niet genoeg en willen dat de identiteit echt dragend wordt voor de school. Er moet meer verbinding gezocht worden met elkaar. Deze tweedeling was ook terug te zien bij de aanleiding en bij het onderdeel praktijk. Uit gesprekken met collega's en de ervaringen die collega's hebben met de praktijksituatie van de school, is dit niet opvallend. Het is herkenbaar dat er twee groepen zijn die zich redelijk los van elkaar bewegen en over het algemeen niet met elkaar in gesprek zijn. Het is nu vervolgens de vraag op welke wijze de levensbeschouwelijke identiteit functioneert onder zowel de ouders als de leerlingen en of deze tweedeling ook hier terug te zien is.

### 5.3 Focusgroep met ouders

De focusgroep met de ouders kent dezelfde opzet als die van docenten. De interviewleidraad is te vinden in bijlage 7.2. Ook hier is weer een driedeling te maken: de aanleiding en redenen van ouders om voor CSG De Lage Waard te kiezen, hun ervaringen met de christelijke identiteit in de praktijk en tenslotte hun persoonlijke visie op het vormgeven van identiteit. Voor het interview heb ik vijf verschillende ouders uit mijn mentorklas bevraagd. Deze samenstelling van ouders kent een zowel kerkelijke- als niet kerkelijke achtergrond.

#### 5.3.1 Aanleiding

Ten eerste valt op dat alle vijf de ouders dezelfde reden geven: de school staat goed bekend. Twee ouders noemen daarbij het voorbeeld van de onderwijstesten in het blad Elsevier. Daarin kwam CSG De Lage Waard een aantal keer goed uit de jaarlijkse test. Daarnaast noemen drie van de vijf ouders ook dat de school duidelijk en gestructureerd is. Dat blijkt onder andere uit de volgende uitspraken. *'De school bleek bij het kennismakingsbezoek goed bij ons te passen structuur, goede regels en discipline'.* *'Wij ervaren de school als opvallend rustig en erg gedisciplineerd.'* Een laatste en derde reden die bij vier verschillende ouders werd genoemd is het feit dat de school een christelijke identiteit heeft. Eén ouder geeft daarbij aan dat de identiteit ook in de praktijk zichtbaar is: *'De Lage Waard is een christelijke school en is niet alleen in naam christelijk, men vindt de christelijke identiteit belangrijk'.* Twee van de vijf ouders geven aan geen christelijke opvattingen te hanteren, maar toch voor De Lage Waard gekozen te hebben om dezelfde reden: de (christelijke) normen en waarden die er centraal staan. Dat laat zien dat de normen en waarden dus wervingskracht hebben op verschillende groepen ouders, zowel christelijke- als niet-christelijke ouders kunnen dit waarderen.

#### 5.3.2 Praktijk

Als het vervolgens gaat over de identiteit zoals die in de praktijk zichtbaar is en hoe ouders zich hier tegenover positioneren, lopen de meningen meer uiteen. Wat alle ouders noemen zijn de

weekopeningen, dagopeningen en vieringen, tevens noemen drie verschillende ouders hierbij ook het gegeven dat de bijbel centraal staat tijdens gemeenschappelijke ouderavonden en dat er wordt gebeden. Eén ouder geeft aan de praktijk goed te vinden: *‘De weekopeningen vind ik erg goed. Ook de lessen godsdienst met de onderwerpen die er behandeld worden spreken mij aan. De lessen godsdienst in de bovenbouw vind ik helemaal erg goed. Fijn dat er gesproken wordt over ethische vraagstukken.’* Een andere ouder geeft aan dit juist erg lastig te vinden, zij is voor een scheiding van kerk en school. Ze vindt het aan de ene kant goed dat haar kinderen de christelijke normen en waarden meekrijgen, maar ze geeft aan dat ze allergisch is voor *‘een hoog halleluja-gehalte’*. Wanneer ik doorvraag wat ze hiermee bedoelt, vindt ze dat de overdracht van normen en waarden op zich niet problematisch voor haar zijn, maar de opvatting dat het christendom het alleenrecht op waarheid heeft vindt ze erg lastig. Ze hebben tegelijkertijd bewust niet voor een openbare school gekozen om het feit dat deze *‘naar de andere kant doorslaan’*.

Deze mening wordt niet gemeenschappelijk gedeeld. Een ouder geeft aan het een *‘must’* te vinden dat er gebeden en uit de bijbel wordt gelezen op een christelijke school. Het gaat bij de docenten zelf volgens deze ouder nogal eens fout: *‘Er is christelijk personeel nodig om de identiteit te waarborgen. Van onze kinderen horen we regelmatig dat docenten de dagopeningen overslaan of openlijk hun twijfels over het bestaan van God uitspreken. Er zijn ook docenten die de bijbel niet als waarheid zien, maar als verhalen die verzonnen zijn. Dat moet niet kunnen op een christelijke school.* Dit krijgt herkenning bij twee andere ouders die ook aangeven dat de christelijke identiteit niet door alle docenten gedragen wordt: *‘Er zijn docenten die in hun les op de een of andere manier laten zien hoe het is om als christen te leven, maar het is jammer dat niet alle docenten christen zijn en naar mijn idee ook niet allemaal het christelijk onderwijs kunnen of willen vormgeven.’* Een andere ouder geeft aan hier geen problemen mee te hebben. Het gaat volgens hem om het aandacht besteden aan normen en waarden. Leraren zijn *‘meneer’* enz. Er heerst een rust in de school en er is duidelijkheid voor leerlingen en ouders. Dit kenmerkt volgens hem de school en verder hoeft het ook niet te gaan, de hierboven genoemde kanttekeningen die door de ouders werden genoemd hoeven volgens deze ouder dan ook niet bezwaarlijk te zijn.

### 5.3.3 Ideaal

De standpunten van de ouders kwamen bij de aanleiding om voor CSG De Lage Waard te kiezen nog grotendeels overeen, maar bij de bespreking van de christelijke identiteit in praktijk liepen de meningen erg uiteen en was er een duidelijke tweedeling zichtbaar. Deze paragraaf behandelt de persoonlijke standpunten van de ouders wat betreft het vormgeven van de christelijke identiteit. Als het allereerst gaat om de vraag wat de ouders zelf met de christelijke identiteit hebben, dan varieert dat van *‘niet veel’* tot *‘Ik geloof in God als de basis van mijn leven’* en *‘wij zijn kerkelijk meelevend’*. Dit

heeft ook zijn weerslag op de uitspraken die gedaan worden bij het vormgeven van de christelijke identiteit. Eén ouder geeft aan dat als hij de identiteit van de school zou mogen vormgeven het bij normen en waarden zou blijven. Na verder doorvragen, zijn dit de normen en waarden zoals die nu ook op school functioneren volgens hem. Het gaat dan om waarden zoals respect, verantwoordelijkheid en veiligheid. Een andere ouder geeft aan dat het naast goed onderwijs ook belangrijk is om de Bijbelse boodschap en het evangelie uit te dragen en overbrengen op de leerlingen. Daar moet volgens deze ouder ook het aannemen en bijscholen op gericht zijn. Een andere ouder zou dit te ver vinden gaan, hij was eerder al waakzaam voor een hoog christelijk 'halleluja' gehalte en wil er zelf ook voor waken dat dit praktijk wordt. Twee andere ouders geven aan een groot voorstander te zijn van een expliciet christelijke identiteit: *'Fatsoensnormen moeten we niet verwarren met een christelijke identiteit. De christelijke identiteit wordt versterkt en gevormd door de aanwezigheid van broeders en zusters die voor en met elkaar bidden en elkaar versterken.'* en *'Een christelijke school hoeft geen softe school te zijn. De grenzen zijn duidelijk en moeten gerespecteerd worden. Bijbelse perspectieven zouden meer bij de verschillende vakken geïntegreerd moeten worden. Nodig christenwetenschappers uit op school bij de verschillende vakken en wissel met elkaar kennis uit over geloof en wetenschap, bijvoorbeeld door middel van Forum C.'* Ook hier is een sterke diversiteit waar te nemen, er zijn zowel ouders die de christelijke identiteit meer centraal zouden willen stellen als ouders die dit juist bezwaarlijk vinden. Wanneer we dit vergelijken met de opbrengsten vanuit de focusgroep docenten, dan komt deze overeen als het gaat om de tweedeling die er te vinden is als het gaat om het vormgeven van christelijke identiteit. Door de bovengenoemde opmerkingen van ouders over het functioneren van de christelijke identiteit bij personeelsleden is deze overeenstemming niet verwonderlijk. De docenten zelf gaven deze tweedeling ook al aan door middel van de gegeven antwoorden in het gevoerde gesprek. Nu zowel docenten als ouders bevraagd zijn, is het tijd voor de laatste groep stakeholders: de leerlingen zelf. Zij zijn namelijk de groep waar het allemaal om draait, het onderwijs is er voor hen.

#### 5.4 Focusgroep met leerlingen

De interviews zijn afgenomen bij vijf vwo-5 leerlingen. Deze leerlingen zitten al langere tijd op school en kunnen uit ervaring een gefundeerd oordeel vormen en verwoorden als het gaat om de levensbeschouwelijke identiteit van de school. Ik heb bewust voor vwo-leerlingen gekozen omdat over het algemeen de analytische vaardigheden (waaronder het reflecteren op een abstract begrip als identiteit) bij deze groep leerlingen goed ontwikkeld is. De samenstelling van de deze groep leerlingen bestond zowel uit christelijke- als niet-christelijke leerlingen. De interviewleidraad bij de deze focusgroep is te vinden onder bijlage 7.3. Het kent dezelfde opbouw als de focusgroep bij de docenten

en ouders. Allereerst zijn de leerlingen bevraagd op hun persoonlijke redenen om voor CSG De Lage Waard te kiezen, vervolgens werd naar hun ervaringen met de christelijke identiteit van de school gevraagd waarna tenslotte de leerlingen de mogelijkheid kregen om aan te geven hoe zij de identiteit van de school zouden vormgeven.

#### 5.4.1 Aanleiding

De redenen om voor CSG De Lage Waard te kiezen, lopen bij de 5 bevraagde leerlingen sterk uiteen. Rana geeft aan dat ze van haar ouders niet naar een openbare school mocht gaan en dat ze in samenspraak met haar ouders voornamelijk voor de normen en waarden hebben gekozen van een christelijke school. Jefta geeft aan dat hij zelf mocht kiezen, maar wel met goede redenen moest komen richting zijn ouders waarom hij voor een bepaalde school zou kiezen. Zijn belangrijkste reden was dat Willem de Zwijger volgens hem een mindere reputatie had dan De Lage Waard.<sup>58</sup> Na verder doorvragen blijken deze normen en waarden volgens hem vooral tot uiting te komen op het sociale gebied. De omgang tussen leraren en leerlingen en leerlingen onderling is op De Lage Waard volgens hem meer respectvol en veilig dan op de eerdergenoemde school. Twee leerlingen, Maarten en Geralyn, geven aan dat ze bewust voor een christelijke school hebben gekozen, voornamelijk omdat hun ouders dat graag wilden. Mandy geeft aan dat ze eerst voor een andere school zou kiezen omdat haar ouders voorkeur hadden voor een school waar de christelijke identiteit meer centraal staat. Zo heeft ze onder andere op De Passie in Rotterdam in op De Wartburg in Rotterdam gekeken. Uiteindelijk hebben de sfeer en de gesprekken tijdens de open dag op De Lage Waard de doorslag gegeven om voor deze school te kiezen. Alle leerlingen geven aan dat de kwaliteit van het onderwijs op De Lage Waard een belangrijke rol heeft gespeeld om voor deze school te kiezen, de school staat volgens hen namelijk goed bekend als het om onderwijskwaliteit gaat.

#### 5.4.2 Praktijk

Als het gaat om de waarden die De Lage Waard belangrijk vindt, dan zijn alle leerlingen unaniem. Prestaties staan volgens hen bij de school voorop. Rana geeft aan dat het motto *'alles voor de cijfers'* is. Maarten ervaart dat de school er alles aan doet om je zo goed mogelijk te laten presteren. Tegelijkertijd geven Maarten en Geralyn aan dat veiligheid ook een belangrijke waarde is. Ze voelen zich veilig op deze school en merken dat veel andere leerlingen dat ook ervaren. Er is volgens hen wel sprake van een zekere balans tussen beide kernwaarden. De christelijke identiteit zien ze voornamelijk terugkomen tijdens de vieringen en de lessen godsdienst. De week- en dagopeningen worden heel wisselend ervaren. Mandy, Rana en Geralyn geven aan dat de weekopeningen steeds vaker in het teken staan van persoonsontwikkeling en dat christelijke noties hier minder ter sprake komen. Alle vijf

---

<sup>58</sup> Voor de lezer: Willem de Zwijger is een openbare scholengemeenschap die zich net als CSG De Lage Waard in Papendrecht bevindt.

de leerlingen geven aan dat de dagopeningen ook heel wisselend zijn. Een paar docenten gebruiken Oase nog als dagopeningen en nog minder docenten spreken vervolgens een gebed uit. Alle bevroagde leerlingen geven aan dat de meerderheid van de docenten geen dagopening meer houdt.

Als het gaat om de vraag of de leerlingen zich thuis voelen op de school en het als een christelijke school zien, dan zijn de meningen meer verdeeld. Mandy geeft aan dat ze zich thuis voelt op deze school en een zeker gevoel van veiligheid ervaart. De school wordt volgens haar door veel leerlingen als 'streng' ervaren, maar dat waardeert ze. Ze vindt het fijn dat het een christelijke school is omdat ze bewust als christen wil leven, maar tegelijkertijd geeft ze aan er te weinig van in de praktijk terug te zien. Ze vraagt zich tevens af hoeveel christelijke leraren er werkzaam zijn op de school, haar schattingen zijn op dit gebied laag. Rana zegt de christelijke normen en waarden duidelijk terug te zien op school, maar de christelijke inhoud is volgens haar minder. God komt niet vaak ter sprake buiten de lessen godsdienst om. Juist dit feit waardeert ze, ze heeft persoonlijk niet veel met het christelijk geloof maar wel met de bijbehorende normen en waarden. Geralyn geeft aan dat ze zich de eerste jaren niet thuis voelde op deze school, ze had veel vrienden die naar de Willem de Zwijger toe gingen en moest wennen aan het christelijk gehalte van de school. Achteraf had ze een andere keuze gemaakt en dus niet voor De Lage Waard gekozen geeft ze aan. Nog steeds is een groot deel van haar vriendengroep namelijk niet-christelijk en dat grote verschil tussen vrije tijd en school vindt ze niet fijn. Jefta geeft in het gesprek aan zich grotendeels in het verhaal van Geralyn te herkennen, ook hij heeft veel vrienden die niet voor De Lage Waard, maar voor de Willem de Zwijger hebben gekozen. Maar hij voelt zich hier wel thuis en zou nu dezelfde keuze gemaakt hebben. Hij geeft aan dat hij merkt dat veel leeftijdsgenoten met wie hij op De Lage Waard omgaat steeds minder christelijk worden, er zijn steeds minder leerlingen in de klas die aangeven christen te zijn. Volgens hem zijn er steeds meer leerlingen die voor de kwaliteit en niet voor de identiteit voor De Lage Waard kiezen. Maarten is zelf niet christelijk opgevoed en geeft aan de praktijk zoals die nu is geen probleem te vinden. De momenten dat de christelijke identiteit centraal staat bij de dagopeningen, weekopeningen en vieringen neemt hij voor lief. Dat is volgens hem ook de consequentie wanneer je als leerling voor een christelijke school kiest.

#### 5.4.3 Ideaal

Als het gaat om het vormgeven van de identiteit en het ideaalbeeld dat de leerlingen daarbij hebben, dan komen de standpunten grotendeels overeen. Drie van de vijf leerlingen geven aan dat ze de identiteit zoals die nu praktisch gestalte krijgt, zouden willen houden. Mandy geeft daarbij wel aan dat de school niet 'te neutraal' moet worden, ze wil met geloof haar eigen identiteit vormgeven en heeft daarbij een school nodig die de christelijke identiteit ook handen en voeten geeft. Jefta heeft op dit punt een andere mening. Hij pleit ervoor dat de school duidelijk kleur gaat bekennen. De school moet

dan in zijn ogen neutraal worden of juist de christelijke identiteit nog meer centraal gaan stellen. De ‘middenweg’ waar de school volgens hem nu voor kiest is wat hem betreft geen goede optie. Daarbij geeft hij aan zich alleen echt thuis te voelen wanneer de school zou kiezen voor een neutrale inslag en niet voor een expliciet christelijke vormgeving van de identiteit. Hoe de identiteit nu concreet ingevuld zou moeten worden, dat vinden de leerlingen lastig om aan te geven. Alle leerlingen geven aan dat de identiteit voornamelijk bij de dag- en weekopeningen en vieringen gestalte moet krijgen, maar dat is nu ook al het geval. Alle leerlingen geven aan het erg belangrijk te vinden dat De Lage Waard de leerlingen niet moet dwingen om een bepaalde richting op te gaan als het gaat om de persoonlijke identiteit. Er moet ruimte zijn waarbinnen de leerlingen zich kunnen ontwikkelen en een eigen identiteit kunnen gaan vormen.

### 5.5 Opbrengst van de focusgroepen

De focusgroepen hebben veel informatie opgeleverd waarvan in de vorige paragrafen een analyse is gemaakt en de kern van de gespreksuitkomsten is weergegeven. Zoals eerder genoemd betreft dit een verkennend onderzoek en zou het onderzoek grootschaliger uitgevoerd kunnen worden om een meer compleet beeld te krijgen. Ik ben echter wel van mening dat het praktijkonderzoek relevante gegevens biedt om verder mee te kunnen gaan. Bij zowel de focusgroep ouders, docenten als leerlingen werden verschillende groepen zichtbaar. Er tekende zich in alle gevallen een onderscheiding af tussen de groep die de christelijke identiteit van De Lage Waard waardeert of juist verder zou willen implementeren en een groep die juist kritisch is op een meer christelijke wijze van het vormgeven van de schoolidentiteit. Tussen beide polen beweegt de school zich. Het is lastig aan te geven hoe groot beide groepen zijn en wat dus de onderlinge verhouding is. Wat wel gezegd kan worden op basis van dit onderzoek is dat de school te maken heeft met beide groepen en dus beide doelgroepen ook bereikt met de wijze waarop de identiteit nu wordt vormgegeven. De verschillende stakeholders geven ongeacht hun levensbeschouwelijke overtuiging aan dat de vieringen, dag- en weekopeningen en de lessen godsdienst over het algemeen worden gewaardeerd. Beide groepen voelen zich hierbij thuis op De Lage Waard. Waar de ene groep hier de concretisering van de identiteit in opmerkt, ziet de andere groep hier vooral een kans voor het overdragen van normen en waarden. Het belang van het kennis nemen en vervolgens eigen maken van christelijke normen en waarden werd door meerdere niet-christelijke stakeholders aangegeven als reden voor deze schoolkeuze.

## 6. Conclusies en aanbevelingen

Het is nu tijd om de opbrengsten uit het literatuuronderzoek naast de gegevens uit het praktijkonderzoek te leggen en hiertussen verbinding te zoeken. Hieronder doe ik aanbevelingen om (de) levensbeschouwelijke identiteit vorm te geven. Hierbij zal ik zowel de reflectie meenemen op het niveau van De Lage Waard, maar ook aandacht besteden aan het meta-niveau, namelijk de bijdrage die dit onderzoek kan leveren voor het vakgebied godsdienst/ levensbeschouwing en de rol van de desbetreffende docent daarin in het bijzonder. Daarmee wordt de hoofdvraag van dit onderzoek beantwoord: *‘Op welke wijze kan CSG De Lage Waard haar levensbeschouwelijke identiteit toekomstbestendig gestalte geven, passend de huidige maatschappelijke ontwikkelingen?’*

In de hoofdvraag spelen de noties van toekomstbestendigheid en de huidige maatschappelijk ontwikkelingen een rol. Zoals in hoofdstuk 2 is beschreven bedoel ik met toekomstbestendig dat de identiteit gedragen en herkend wordt door de stakeholders van De Lage Waard. Ze is tevens toekomstbestendig wanneer ze duidelijk is ingekaderd en gedragen wordt door het merendeel van haar stakeholders en tevens inspeelt op de maatschappelijke ontwikkelingen die nu spelen en die de toekomst lijken te gaan bepalen. Dit raakt aan de tweede kernnotie, namelijk maatschappelijke ontwikkelingen. Allereerst is dat de verminderde relevantie van het godsgeloof in Nederland zoals uit verschillende onderzoeksrapporten blijkt. Een tweede ontwikkeling is die van de negatieve(re) rol die religie in de maatschappelijke beeldvorming is gaan innemen, dit vindt zijn oorzaak onder andere in de geweldsexplosies die een religieuze motivatie hebben. Een derde factor is de pluriformiteit van onze samenleving. Deze pluriformiteit hangt samen tolerantie ten opzichte van andere overtuigingen en juist hier gaat het nog wel eens mis.

Om de hoofdvraag te beantwoorden zal ik nu de opbrengsten van de focusgesprekken verbinden met de gegevens uit het literatuuronderzoek. De gevoerde focusgesprekken lieten bij alle drie de groepen stakeholders een onderscheiding zien. Aan de ene kant zijn er onder de docenten, ouders en leerlingen personen die de christelijke identiteit willen behouden of verder willen uitbreiden en aan de andere kant is er een groep die huiverig is voor een te expliciete verwoording en implementatie van de christelijke identiteit. Op basis van dit gegeven kunnen er drie keuzes gemaakt worden:

1. De school toont een meer expliciet christelijke identiteit om de eerstgenoemde groep tegemoet te komen;
2. De school neemt een meer neutrale positie in om de laatste groep tegemoet te komen;
3. De school gaat voor het compromis waarbij een middenpositie wordt ingenomen in de hoop dat beide groepen zich hier grotendeels in herkennen en zich vervolgens ook verbinden aan de school.

De eerste twee keuzes bevatten een zeker risico omdat de gevolgen van deze keuze niet vooraf kunnen worden bepaald, zeker wanneer het om het voorkomen van een daling van het leerlingenaantal gaat, is dit een risico. De middenpositie is daarbij een logische oplossing. Op basis van het literatuuronderzoek en de gevoerde focusgesprekken zou ik dit de schoolleiding ook aanbevelen. Veel stakeholders geven aan de huidige positionering hierin van de school te waarderen en/ of als kracht te zien. Tegelijkertijd is het merkbaar dat de identiteit niet door alle stakeholders gedragen en (h)erkend wordt. Hierin is volgens mij dan ook nog winst te behalen. Hoe dit concreet gestalte kan krijgen, zal ik uitwerken in de praktische aanbevelingen later in dit hoofdstuk.

Zoals eerder genoemd behoort De Lage Waard tot de zogenaamde groep van perspectiefscholen. Grondslagdenken is door de grote diversiteit onder de stakeholders geen optie. Dat betekent dus dat vanuit het onderwijsdoel de identiteit wordt geformuleerd. Dus vanuit het *waartoe* wordt het *waaruit* geformuleerd. Wanneer we kijken naar de perspectiefscholen die in hoofdstuk 3 worden genoemd en de handreikingen die voornamelijk in hoofdstuk 4.3 gegeven worden, dan kunnen de volgende aanbevelingen gegeven worden om de identiteit op CSG De Lage Waard verder vorm te geven. De aanbevelingen staan in willekeurige volgorde en geven geen persoonlijke voorkeur aan.

1. Uit de identiteitskaart is de tweedeling van het *waartoe* en *waaruit* niet duidelijk op te merken. Beide componenten worden genoemd, maar een specifieke volgorde van lezen is niet te ontdekken. Het zou het document meer kracht geven wanneer dit wel gedaan wordt.
2. Uit hoofdstuk 2 bleek dat identiteit geen statisch, maar een dynamisch begrip is. Ga er als schoolleiding dus niet vanuit dat de identiteit van de werknemers en overige stakeholders na een aantal jaren nog steeds dezelfde is als die op het moment van toelating of benoeming. Laat de levensbeschouwelijke identiteit daarom vaker onderwerp van gesprek zijn op school, het Alting College is daar een goed voorbeeld van. De identiteitskaart laat zien dat de identiteit in 2015 nog herijkt is, dit is positief. Maar houdt dit identiteitsverhaal ook levend en betrek alle schoollagen hierin zoals bestuur, leidinggevenden en medewerkers. Een concrete invulling hiervan kan op een jaarlijkse studie(mid)dag en/of tijdens functioneringsgesprekken een plek krijgen. Uit de gevoerde focusgesprekken met docenten bleek dat de identiteit op dit moment zeker geen onderdeel van gesprek is.
3. Gebruik de geijkte momenten van dag- en weekopeningen en vieringen om de christelijke identiteit expliciet te behandelen. Dit vraagt bereidheid van docenten omdat zij dit concreet moeten gaan uitvoeren. Er kan hier een koppeling worden gemaakt met aanbeveling 2: laat het een onderdeel van gesprek zijn tussen schoolleiding en docenten. Op deze wijze komen mogelijke knelpunten of aarzelingen van docenten ook eerder aan het licht.

4. Laat tijdens de sollicitatiegesprekken de christelijke identiteit een onderdeel van gesprek zijn. Een frequente kerkgang kan niet geëist worden, maar geef duidelijk aan dat een anti-houding of onverschilligheid tegenover de christelijke identiteit niet gewaardeerd of eventueel geaccepteerd wordt. Het Da Costa College is hier een voorbeeld van waar tijdens sollicitatiegesprekken genoemd wordt dat een dergelijke anti-houding belemmerend werkt voor een eventuele benoeming.
5. In de gevoerde focusgesprekken heb ik alle stakeholders bevraagd op de kernwaarden van De Lage Waard. Hoewel ze expliciet verwoord zijn op de identiteitskaart, werden ze niet genoemd door ouders, docenten en leerlingen. Dit laat zien dat de formele identiteit zoals die op papier is verwoord in de praktijk dus heel anders functioneert. Laat de kernwaarden steeds terugkomen in de onderwijspraktijk op school en onderdeel uitmaken van het 'school-DNA'.
6. Uit de gevoerde focusgesprekken met docenten bleek dat de meerderheid uitsprak dat het goed zou zijn wanneer de schoolleiding een duidelijke christelijke positionering in zou nemen. Zij moeten in eerste instantie de identiteit dragen en zijn voor een groot deel bepalend voor de uitvoer hiervan. Zet op dergelijke posities dus personen neer die een duidelijke feeling hebben met de christelijke identiteit en hier zelf ook een intrinsieke motivatie voor hebben om dit verder vorm te geven en zo voorbeeldgedrag laten zien. Identiteitsonderzoek laat zien dat het uitdragen van de schoolidentiteit door leidinggevenden van fundamenteel belang is voor de identiteit en het klimaat binnen de school.
7. In hoofdstuk 4.3 is de algemene aanbeveling te lezen dat beginnende docenten scholing krijgen als het gaat om de invulling van de christelijke identiteit. Op dit moment heeft De Lage Waard een scholingstraject voor nieuwbenoemde docenten in het 1<sup>e</sup> en 2<sup>e</sup> jaar waarin ze werkzaam zijn. Geef hier een vervolg aan door in het 3<sup>e</sup> en 4<sup>e</sup> jaar dit traject uit te breiden met scholing rondom de schoolidentiteit. Hier kunnen docenten godsdienst prima participeren en zo de leidinggevenden op dit onderdeel werk uit handen nemen en ondersteunen.
8. Wees als schoolleiding duidelijk richting alle stakeholders als het gaat om het uitdragen/vormgeven van de christelijke identiteit. Wat wordt er wel of niet concreet verwacht van docenten, leerlingen en ouders? En op welke wijze kunnen werknemers ondersteuning van leidinggevenden verwachten? Deze aanbeveling sluit goed aan bij de kernwaarde *duidelijkheid* zoals die in de identiteitskaart van De Lage Waard is verwoord.
9. Geef als schoolleiding specifiek richting de docenten godsdienst aan wat er van hen wordt verwacht als het gaat om het vormgeven van identiteit. Spreek duidelijk verwachtingen uit. In hoeverre moeten bijvoorbeeld alle godsdiensten gelijk worden behandeld? In hoeverre mag de docent de exclusiviteit van het christelijk geloof centraal stellen? Mag een docent godsdienst zijn persoonlijke religieuze overtuiging ter sprake brengen?

10. De laatste jaren is De Lage Waard bezig met onderwijsontwikkeling, er lijkt een nieuwe richting ingeslagen te worden. Daarbij worden de drie doelen van Biesta regelmatig genoemd: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming. Het is goed wanneer de schoolleiding binnen dit denkproces ook de volgende vraag meeneemt: hoe ziet men deze onderdelen terug in de verbinding tussen de levensbeschouwelijke identiteit en de drie vormingsdoelen van Biesta?
11. Er bestaat een zekere discrepantie tussen het beeld dat leerlingen van de kernwaarden hebben en de waarden zoals die op de identiteitskaart zijn verwoord. De leerlingen geven bijna unaniem aan dat het vooral draait om goede cijfers halen en presteren. De visie zoals die verwoord is op de identiteitskaart spreekt dit juist tegen. Denk er dus over na hoe de levensbeschouwelijke identiteit bij de leerlingen wordt gebracht. Een mogelijkheid hiervoor is dat de schoolidentiteit een onderdeel van gesprek wordt tijdens de lessen godsdienst en bijvoorbeeld één keer per jaar een vaste plaats krijgt in het curriculum.

De bovenstaande lijst is niet limitatief, maar op basis van het uitgevoerde literatuur- en praktijkonderzoek liggen hier mijns inziens wel de punten die prioriteit dienen te krijgen wanneer de schoolleiding de christelijke identiteit op een toekomstbestendige wijze wil vormgeven. De maatschappelijke ontwikkelingen laten zien dat we leven in een tijd waarin religie een andere betekenis heeft gekregen, de samenleving pluriformer is geworden en de relevantie van het godsgeloof is geminimaliseerd. Juist daarom is volgens mij een omslag nodig en is het nadenken over de levensbeschouwelijke identiteit van de school harder nodig dan ooit tevoren wil men deze in de toekomst ook behouden en relevant laten zijn.

Juist op dit punt ligt er zoals ook in de bovengenoemde aanbevelingen werd genoemd een taak voor het vak godsdienst/ levensbeschouwing en voor de docent godsdienst daarin. Mijn ervaring is dat de docent godsdienst die eerstegraads is opgeleid vanuit de opleiding expliciet wordt toegerust om een bijdrage te leveren aan de bredere schoolontwikkeling. Juist wanneer het gaat om het vormgeven van de christelijke identiteit, blijft de docent dicht bij zijn eigen professie. Het gesprek dat gevoerd dient te worden rondom het vormgeven van identiteit met ouders, docenten en leerlingen, is dan ook een taak die prima aansluit bij de professie van de docent godsdienst. Zij zijn het die samen met de leidinggevenden een sturende en stimulerende rol kunnen spelen in dit proces.

## 7. Bijlagen

### 7.1 Interviewleidraad bij de focusgroep docenten<sup>59</sup>

1. Kan je vertellen hoe je hier terecht bent gekomen als docent op deze school?
2. Waar haal je de inspiratie vandaan om je vak vorm te geven en je werk op school te doen?
3. Wat zou je leerlingen mee willen geven op het gebied van wat wezenlijk belangrijk is in het leven?
4. Als het gaat om je eigen levensbeschouwelijke visie: wat zou je juist wel met leerlingen willen delen en wat niet?
5. Vat de school eens samen in drie woorden (positief en/of negatief), wat zou je noemen?
6. Kan je drie waarden of idealen noemen die we hier op school belangrijk vinden?
7. Als je kijkt naar de relatie tussen jou als docent en deze school. In welk opzicht pas je hier goed en in welk opzicht juist minder?
8. Wanneer past een docent volgens jou niet op deze school? Waarom niet?
9. Merk je wel eens dat docenten verschillende opvattingen hebben? Om welke verschillen gaat het dan? Wordt hier openlijk over gesproken?
10. Zie je deze school als een christelijke school? Wat is volgens jou een christelijke school?
11. Wat heb je persoonlijk met het christelijke van deze school?
12. Als jij de identiteit van de school zou mogen vormgeven, hoe zou volgens jou dan de christelijke identiteit van de school concreet vorm moeten krijgen? Op welke manier zou een buitenstaander aan onze school moeten zien dat deze christelijk is?

---

<sup>59</sup> Bij het opstellen van de interviewvragen heb ik deels gebruik gemaakt van de opzet in het eerdergenoemde onderzoek van Verus. Bertram-Troost, *Om eigenheid en openheid*, 94.

## 7.2 Interviewleidraad bij de focusgroep ouders

1. Kunt u één of meerdere redenen noemen waarom u (samen met uw kind) voor CSG De Lage Waard hebt gekozen?
2. Kunt u de school in drie woorden (positief en/of negatief) samenvatten? Wat zou u noemen?
3. Kunt u drie waarden of idealen noemen die CSG De Lage Waard belangrijk vindt?
4. Als u kijkt naar de relatie tussen u als ouder en deze school: in welk opzicht past u hier goed en in welk opzicht juist minder?
5. Ziet u CSG De Lage Waard als een christelijke school, kunt u voorbeelden noemen waarom wel/niet?
6. Wat is volgens u een christelijke school? Kunt u concrete dingen noemen?
7. Wat heeft u persoonlijk met de christelijke identiteit van de school?
8. Als u de identiteit van de school zou mogen vormgeven, hoe zou volgens u dan de christelijke identiteit van de school concreet vorm moeten krijgen?

### 7.3 Interviewleidraad bij de focusgroep leerlingen

1. Kan je één of meerdere redenen noemen waarom je voor CSG De Lage Waard hebt gekozen?
2. Kan je de school in drie woorden (positief en/of negatief) samenvatten? Wat zou je noemen?
3. Kan je drie waarden of idealen noemen die CSG De Lage Waard belangrijk vindt?
4. Als je CSG De Lage Waard vergelijkt met een openbare school zoals bijvoorbeeld Willem de Zwijger, waarin verschillen deze scholen vooral van elkaar?<sup>60</sup>
5. Als je kijkt naar de relatie tussen jou als leerling en deze school: in welk opzicht past je hier goed en in welk opzicht juist minder?
6. Zie je CSG De Lage Waard als een christelijke school, kun je voorbeelden noemen waarom wel/niet?
7. Wat heb je persoonlijk met de christelijke identiteit van de school?
8. Als jij de identiteit van de school zou mogen vormgeven, hoe zou volgens jou dan de christelijke identiteit van de school concreet vorm moeten krijgen?

---

<sup>60</sup> Voor de lezer: Willem de Zwijger is een openbare scholengemeenschap die zich net als CSG De Lage Waard in Papendrecht bevindt.

## Bibliografie

- Bakker, D. den, *Scholen met lef, tien notities bij christelijk geïnspireerd onderwijs in een seculiere tijd* (Woerden: Besturenraad centrum voor christelijk onderwijs, 2013)
- Bernts, T., & Berghuijs, J., *God in Nederland 1966-2015* (Utrecht: Uitgeverij Ten Have, 2016)
- Bertram-Troost, G. e.a., *Om eigenheid en openheid. Inspiratie, motivatie en levensbeschouwing van docenten in het christelijke voortgezet onderwijs* (Woerden: Verus, vereniging voor katholiek en christelijk onderwijs, 2015)
- Biesta, G., *Goed onderwijs en de cultuur van het meten. Ethiek, politiek en democratie* (Den Haag: Boom Lemma Uitgevers, 2012)
- Boeve, L., *Een droom die wakker houdt: kwalitatief pluralisme als keurmerk van het christelijk geïnspireerd onderwijs* (Leuven: K.U., 2011)
- Dulleman, N., & Visser, T., *Spiritualiteit tussen hemel en aarde* in *Verus magazine voor katholiek en christelijk onderwijs* (nr. 3, december 2016)
- Gerritsen, J. H. en Westerman, W. E., *Ontmoetingen in het onderwijs, onderwijs en vormingswerk in een multiculturele en multireligieuze samenleving* (Kampen: Kok, 1990)
- De Lange, R., Schuman, H., Montessori, N. M., *Praktijkgericht onderzoek voor reflectieve professionals* (Apeldoorn: Garant, 2012)
- Scheffer, P. e.a., *Thema's Maatschappijleer* (Wormerveer: Essener, 2017)
- Verhaeghe, P., *Identiteit* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2015)
- Visser, T., *Hoezo christelijk? Als christelijke middelbare school de levensbeschouwelijke identiteit gezamenlijk verder ontwikkelen* (Den Haag: Oranje van Loon, 2015)
- Woolfolk, A., *Educational Psychology, 12th edition* (Essex: Pearson Education Limited, 2014)

## Internetbronnen

- [www.heuvelmarketing.com/blog/bid/80769/corporate-identity-mix-is-de-identiteit-van-jouw-organisatie-helder/](http://www.heuvelmarketing.com/blog/bid/80769/corporate-identity-mix-is-de-identiteit-van-jouw-organisatie-helder/)
- [www.kuleuven.be/thomas/page/dialogschool/](http://www.kuleuven.be/thomas/page/dialogschool/)
- [www.nrc.nl/nieuws/2017/04/03/krassen-op-beeld-van-tolerantie-7872560-a1553090 /](http://www.nrc.nl/nieuws/2017/04/03/krassen-op-beeld-van-tolerantie-7872560-a1553090/)
- [www.nrc.nl/nieuws/2017/07/26/tweede-islamitische-school-mag-deuren-openen-a1567937/](http://www.nrc.nl/nieuws/2017/07/26/tweede-islamitische-school-mag-deuren-openen-a1567937/)
- [www.parool.nl/opinie/-religieus-onderwijs-staat-haaks-op-diversiteit~a4514518/](http://www.parool.nl/opinie/-religieus-onderwijs-staat-haaks-op-diversiteit~a4514518/)
- [www.trouw.nl/samenleving/de-nederlander-bestaat-niet-meer-of-toch-wel~a10866c2/](http://www.trouw.nl/samenleving/de-nederlander-bestaat-niet-meer-of-toch-wel~a10866c2/)
- [www.trouw.nl/home/christelijke-scholen-zijn-niet-meer-van-deze-tijd~ae5650cf/](http://www.trouw.nl/home/christelijke-scholen-zijn-niet-meer-van-deze-tijd~ae5650cf/)
- [www.vandale.nl/opzoeken?pattern=identiteit&lang=nn/](http://www.vandale.nl/opzoeken?pattern=identiteit&lang=nn/)